New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

Criminological Analysis of Selected Anecdotes from Saadi's Gulistan with Emphasis on Differential Association, Labeling, and Conflict Theories

Hamid Reza Kargar

Department of Law, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran. Email: kargar.hr@lu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 28 December 2025
Received in revised form 03 May 2026
Accepted 04 June 2026
Available online 22 June 2026

Keywords:
Saadi's Gulistan,
Criminology,
Differential Association,
Labeling Theory,
Conflict Theory

ABSTRACT

Objective: Saadi's *Gulistan*, in addition to its literary and ethical standing, is a text replete with social representations of power, poverty, education, companionship, status, corruption, and collective judgment. The present study, employing a qualitative, interdisciplinary, and text-centered approach, analyzes selected tales of the *Gulistan* on the basis of three theories: differential association, labeling, and conflict. The principal question of the research is: In what instances and with what limitations are the selected tales of the *Gulistan* amenable to criminological analysis in light of these three theories?

Method: To answer the research question, the entire text of the *Gulistan* (the preface and eight chapters) was examined, and from among the candidate texts, thirteen texts (ten tales, two aphorisms, and one versified allegory) were selected on the basis of explicit inclusion and exclusion criteria. Each text was analyzed at three levels textual signification, interpretive reading, and theoretical application and its degree of conformity with the central mechanism of each theory was assessed.

Results: The findings indicate that the *Gulistan* is not a criminological text, nor is Saadi to be regarded as a modern criminologist; nevertheless, the tale of the Arab thieves tribe owing to the young man's re-joining the ruffians of his quarter conforms more closely to Sutherland's differential association than does the allegory of the sweet-smelling rose, the aphorism Let the accused be attributed and the tale of the fox and the camel represent the core of labeling, namely the gap between the act and the social name, and the tales of Nushirvan and salt, the thief and the beggar, and the judge of Hamadan demonstrate that the *Gulistan*'s link with conflict theory, beyond the moral critique of the ruler, is manifested in the transformation of the powerful's conduct into custom, the selective enforcement of punishment, and the exemption of the holders of status from punishment.

Conclusion: The conclusion of the research is that the *Gulistan*, while observing fidelity to the text and avoiding the imposition of new concepts upon Saadi's historical world, can serve as a cultural and educational source for a more indigenous understanding of certain concepts of criminology and criminal justice.

Cite this article: Kargar, H. R. (2026). Criminological Analysis of Selected Anecdotes from Saadi's Gulistan with Emphasis on Differential Association, Labeling, and Conflict Theories. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 5 (10), 1-28. https://doi.org/10.22034/api.2026.2089821.1777

© Author retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2089821.1777

Introduction

Classical Persian literature, particularly didactic and wisdom texts, is not merely a domain of aesthetics and moral admonition. These texts have, in many instances, preserved the moral and social memory of society and, through tales, allegories, satire, and counsel, represent the human being's relation to power, poverty, justice, punishment, education, and social order. Saadi's *Gulistan* is among the most prominent examples of such texts a work that is ostensibly a collection of short and well-crafted tales, yet at a deeper layer places before the audience a world of social, moral, and human experiences.

The significance of the *Gulistan* lies in the fact that Saadi, through concise and narrative language, constructs situations in which the questions of power, judgment, error, punishment, companionship, poverty, and social status are raised in a concrete and analyzable manner. In the tradition of Saadi scholarship, emphasis has been placed upon concision, realism, comprehensiveness, and Saadi's power in constructing short yet multilayered tales (Yusufi, 2025: 5; Zarinkub, 1999: 23). This very feature causes the *Gulistan*, in addition to its literary value, to be worthy of attention for interdisciplinary studies of law, criminology, the ethics of punishment, and criminal justice (Ishaqi, 2022: 1739–1755).

The present study seeks to answer the following principal question: In what instances and with what limitations are the selected tales of Saadi's *Gulistan* amenable to criminological analysis in light of the theories of differential association, labeling, and conflict? This question neither seeks to call Saadi a criminologist nor intends to reduce the *Gulistan* to a legal and criminological text. Its purpose is that those tales which are directly connected with punishment, companionship, social accusation, power, and injustice be analyzed in a text-centered manner and with a criminological gaze.

To answer this principal question, three subsidiary questions are raised, each pertaining to one of the theories: 1) Which tales of the *Gulistan*, beyond the general theme of the companion, conform to the mechanism of learning in the intimate group as intended by Sutherland? 2) Which tales demonstrate the gap between the actual act and social naming, and what role do the social titles of the *Gulistan* play in this process? 3) Which tales, beyond the moral critique of the oppressive ruler, represent the relation of power to the definition of crime, the formation of the rule, and the enforcement of punishment? These three questions are not independent questions alongside the principal question; rather, they are the operational components of that very question, and the fifth section of the article is organized on their basis.

In the present study, first, the theory of differential association and the tales related to education, companionship, and the effect of the environment are analyzed. Then, the theory of labeling and the tales that demonstrate the question of accusation, false attribution, social naming, and collective judgment are presented. Finally, the theory of conflict and the tales concerning power, oppression, poverty, status, and institutional corruption are examined. This organization causes each tale to be placed precisely under the theory with which it bears the greatest conceptual affinity.

The important point is that equating Saadi's world with contemporary criminology is an error. The *Gulistan* was written in the seventh century AH, and Saadi speaks neither in the language of classical criminology nor in the language of contemporary sociological theories. Nevertheless, many of his tales approach questions that later found theoretical formulation in criminology questions such as when punishment is just, what effect companionship has upon behavior, how society accuses or defames the individual, and how power can itself become the source of harm and injustice.

Therefore, the approach of the present study is neither generalization about the *Gulistan*'s harmony with criminology nor is its aim to refer the tales to theories in a general and passing manner; rather, in each section, the text of the tale or its key expression is cited, the precise locus of the discussion is specified, and then it is demonstrated precisely which layer of the tale the criminological theory in question illuminates. For this reason, wherever a tale is used, its locus of discussion and key expression are cited. Then, it is explained why that tale conforms to the theory in question and, at the same time, what limitation this conformity possesses. Furthermore, in the analysis of each text, a distinction is drawn among textual signification, interpretive reading, and theoretical application, so that it may become clear which part of the conclusion exists directly in the text and which part is the researcher's reading employing contemporary theories.

Method

To answer the research question, the entire text of the *Gulistan* (the preface and eight chapters) was examined, and from among the candidate texts, thirteen texts (ten tales, two aphorisms, and one versified allegory) were selected on the basis of explicit inclusion and exclusion criteria. Each text was analyzed at three levels textual signification, interpretive reading, and theoretical application and its degree of conformity with the central mechanism of each theory was assessed.

Results

The findings indicate that the *Gulistan* is not a criminological text, nor is Saadi to be regarded as a modern criminologist; nevertheless, the tale of the Arab thieves tribe owing to the young man's re-joining the ruffians of his quarter conforms more closely to Sutherland's differential association than does the allegory of the sweet-smelling rose; the aphorism Let the accused be attributed and the tale of the fox and the camel represent the core of labeling, namely the gap between the act and the social name; and the tales of Nushirvan and salt, the thief and the beggar, and the judge of Hamadan demonstrate that the *Gulistan*'s link with conflict theory, beyond the moral critique of the ruler, is manifested in the transformation of the powerful's conduct into custom, the selective enforcement of punishment, and the exemption of the holders of status from punishment.

Conclusion

This research aimed to determine in what instances and with what limitations the selected tales of Saadi's *Gulistan* are amenable to criminological analysis in light of the theories of differential

association, labeling, and conflict. The findings indicate that this capacity exists, but not absolutely or directly, rather, it is interpretive, text-centered, and limited to the semantic capacity of the tales. The *Gulistan* is not a criminological text, nor is Saadi a modern criminologist, nevertheless, certain tales represent layers of power, education, companionship, poverty, corruption, social status, and collective judgment in ways worthy of criminological and legal analysis.

On the axis of differential association, only the tale of the Arab thieves tribe (Chapter One, Tale 4) strongly conforms to Sutherland's theory; the allegory of the sweet-smelling rose and Aphorism 81 express Saadi's moral belief in the contagion of the companion's disposition rather than a scientific learning theory. On the axis of labeling, Aphorism 81 (let him be accused, let it be attributed) and the tale of the fox and the camel (Chapter One, Tale 16) demonstrate the gap between the actual act and social naming, while other tales delineate the limits of informal and formal judgment and the dependence of judgment upon the judge's status. The *Gulistan* does not, however, speak of the internalization of the label and secondary deviance. On the axis of conflict, Saadi's moral critique of the oppressive king alone is insufficient; the link is clearer in the tales of Nushirvan and salt, the peasant's house, the thief and the beggar, and the judge of Hamadan, which reveal the transformation of the powerful's conduct into custom, the dependence of punishment upon the sultan's will, and the exemption of status holders from punishment. Concepts such as power crime, structural harm, and institutional corruption are the researcher's analytical instruments and are not attributed to Saadi.

The research concludes that each theory illuminates a specific layer of particular tales: conflict theory for power, oppression, and inequality, differential association for companionship, education, and environment, and labeling for social naming, accusation, and collective judgment. This theoretical differentiation distances the research from generalization and demonstrates that the criminological analysis of the *Gulistan* possesses scholarly validity only when the text is cited, the locus of discussion is specified, and the theory is employed to the extent of the text's capacity. From the perspective of criminal law and criminology, the *Gulistan* serves not as a source for deriving law but as a cultural source for understanding fundamental questions of justice, power, responsibility, and informal control. The research acknowledges limitations: it has not analyzed all tales in detail, relies on purposive sampling, faces variations in tale numbering across editions, and is qualitative and interpretive, making no claim to statistical generalization. The value of this analysis lies not in presenting Saadi as a criminologist but in demonstrating that his tales can render criminological and criminal law concepts more comprehensible within a narrative, ethical, and cultural context.

Author Contributions

The author contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

Thanks and appreciation have not been expressed.

Ethical Considerations

The author strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The author declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

تحلیل جرم‌شناختی حکایات منتخب گلستان سعدی با تأکید بر نظریه‌های همنشینی افتراقی، برچسب‌زنی و تضاد

حمیدرضا کارگر

گروه حقوق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. رایانامه: kargar.hr@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۴
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:
گلستان سعدی،
جرم‌شناسی،
همنشینی افتراقی،
برچسب‌زنی،
نظریه تضاد

چکیده

هدف: گلستان سعدی، افزون بر جایگاه ادبی و اخلاقی خود، متنی سرشار از بازنمایی‌های اجتماعی درباره قدرت، فقر، تربیت، همنشینی، منزلت، فساد و داوری جمعی است. پژوهش حاضر با رویکردی کیفی، میان‌رشته‌ای و متن‌محور، حکایات منتخب گلستان را بر پایه سه نظریهٔ همنشینی افتراقی، برچسب‌زنی و تضاد تحلیل می‌کند. پرسش اصلی پژوهش آن است که حکایات منتخب گلستان، در چه مواردی و با چه محدودیت‌هایی، در پرتو این سه نظریه قابل تحلیل جرم‌شناختی‌اند.

روش پژوهش: برای پاسخ به پرسش پژوهش، کل متن گلستان (دیباچه و هشت باب) بررسی شد و از میان متون نامزد، سیزده متن (ده حکایت، دو حکمت و یک تمثیل منظوم) بر پایهٔ معیارهای صریح ورود و خروج برگزیده شد. هر متن در سه سطح دلالت متنی، برداشت تفسیری و کاربست نظری تحلیل و میزان انطباق آن با سازوکار محوری هر نظریه سنجیده شده است.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد گلستان متن جرم‌شناسی نیست و سعدی نیز جرم‌شناس مدرن به شمار نمی‌آید؛ با این‌حال، حکایت طایفهٔ دزدان عرب، به‌سبب پیوستن دوبارهٔ جوان به طایفهٔ اوباش محلت، بیش از تمثیل گل خوش‌بوی با همنشینی افتراقی ساترلند منطبق است،حکمت متهم گردد منسوب شود و حکایت روباه و شتر، هستهٔ برچسب‌زنی، یعنی فاصلهٔ میان عمل و نام اجتماعی، را بازنمایی می‌کنند؛ و حکایت‌های نوشیروان و نمک، دزد و گدا و قاضی همدان نشان می‌دهند که پیوند گلستان با نظریهٔ تضاد، فراتر از نقد اخلاقی حاکم، در تبدیل رفتار صاحبان قدرت به رسم، اجرای گزینشی کیفر و معافیت صاحبان منزلت از مجازات آشکار می‌شود.

نتیجه‌گیری: نتیجهٔ پژوهش آن است که گلستان، با رعایت وفاداری به متن و پرهیز از تحمیل مفاهیم جدید بر جهان تاریخی سعدی، می‌تواند منبعی فرهنگی و آموزشی برای فهم بومی‌تر برخی مفاهیم جرم‌شناسی و عدالت کیفری باشد.

استناد: کارگر، حمیدرضا. (۱۴۰۵). تحلیل جرم‌شناختی حکایات منتخب گلستان سعدی با تأکید بر نظریه‌های همنشینی افتراقی، برچسب‌زنی و تضاد. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (۱۰) ۵، ۲۸-۱. https://doi.org/10.22034/api.2026.2089821.1777

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسنده.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2089821.1777

مقدمه

ادبیات کلاسیک فارسی، به‌ویژه متون تعلیمی و حکمی، فقط عرصه زیبایی‌شناسی و پند اخلاقی نیست. این متون در بسیاری از موارد، حافظه اخلاقی و اجتماعی جامعه را در خود نگه داشته‌اند و در خلال حکایت، تمثیل، طنز و اندرز، نسبت انسان با قدرت، فقر، عدالت، مجازات، تربیت و نظم اجتماعی را بازنمایی می‌کنند. گلستان سعدی از برجسته‌ترین نمونه‌های چنین متونی است؛ اثری که در ظاهر مجموعه‌ای از حکایت‌های کوتاه و خوش‌ساخت است، اما در لایه‌ای عمیق‌تر، جهانی از تجربه‌های اجتماعی، اخلاقی و انسانی را پیش چشم مخاطب می‌گذارد.

اهمیت گلستان در این است که سعدی، با زبانی موجز و روایی، موقعیت‌هایی می‌سازد که در آن‌ها مساله قدرت، داوری، خطا، مجازات، همنشینی، فقر و منزلت اجتماعی به صورت عینی و قابل تحلیل مطرح می‌شود. در سنت سعدی‌پژوهی، بر ایجاز، واقع‌نگری، جامع‌نگری و قدرت سعدی در ساختن حکایت‌های کوتاه اما چندلایه تأکید شده است (یوسفی، ۱۴۰۴: ۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۷۸: ۲۳). همین ویژگی سبب می‌شود گلستان، افزون بر ارزش ادبی، برای مطالعات میان‌رشته‌ای حقوق، جرم‌شناسی، اخلاق مجازات و عدالت کیفری نیز قابل توجه باشد (اسحاقی، ۱۴۰۱: ۱۷۳۹_۱۷۵۵).

پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخ به این پرسش اصلی است که: حکایات منتخب گلستان سعدی، در چه مواردی و با چه محدودیت‌هایی، در پرتو نظریه‌های همنشینی افتراقی، برچسب‌زنی و تضاد قابل تحلیل جرم‌شناختی‌اند؟ این پرسش نه در پی آن است که سعدی را جرم‌شناس بنامد و نه می‌خواهد گلستان را به متن حقوقی و جرم‌شناختی فروبکاهد. مقصود آن است که حکایت‌هایی که به طور مستقیم با مجازات، همنشینی، اتهام اجتماعی، قدرت و بی‌عدالتی ارتباط دارند، به صورت متن‌محور و با نگاه جرم شناسانه تحلیل شوند.

برای پاسخ به این پرسش اصلی، سه پرسش فرعی مطرح می‌شود که هر یک ناظر به یکی از نظریه‌هاست: ۱) کدام حکایت های گلستان، فراتر از مضمون کلی اثر همنشین، با سازوکار یادگیری در گروه صمیمی مورد نظر ساترلند منطبق‌اند؟ ۲) کدام حکایت‌ها فاصله میان عمل واقعی و نام‌گذاری اجتماعی را نشان می‌دهند و عنوان‌های اجتماعی گلستان در این فرایند چه نقشی دارند؟ ۳) کدام حکایت‌ها، فراتر از نقد اخلاقی حاکم ستمگر، نسبت قدرت با تعریف جرم، شکل‌گیری قاعده و اجرای کیفر را بازنمایی می‌کنند؟ این سه پرسش، پرسش‌هایی مستقل در کنار پرسش اصلی نیستند، بلکه اجزای عملیاتی همان پرسش‌اند و بخش پنجم مقاله بر پایه آن‌ها سامان یافته است.

در پژوهش حاضر، نخست نظریه همنشینی افتراقی و حکایت‌های مرتبط با تربیت، مصاحبت و اثر محیط تحلیل می شود. سپس نظریه برچسب‌زنی و حکایت‌هایی که مساله اتهام، نسبت ناروا، نام اجتماعی و داوری جمعی را نشان می‌دهند مطرح میگردد. در پایان، نظریه تضاد و حکایت‌های مربوط به قدرت، ستم، فقر، منزلت و فساد نهادی بررسی می‌گردد. این سامان‌دهی باعث می‌شود هر حکایت دقیقاً ذیل نظریه‌ای قرار گیرد که بیشترین نسبت مفهومی را با آن دارد.

نکته مهم آن است که همسان‌سازی جهان سعدی با جرم‌شناسی معاصر خطاست. گلستان در قرن هفتم هجری نوشته شده و سعدی نه با زبان جرم‌شناسی کلاسیک سخن می‌گوید، نه با زبان نظریه‌های جامعه‌شناختی معاصر. بااین‌حال، بسیاری از حکایت‌های او به پرسش‌هایی نزدیک می‌شوند که بعدها در جرم‌شناسی صورت‌بندی نظری پیدا کرده‌اند؛ پرسش‌هایی مانند اینکه کیفر چه زمانی عادلانه است، همنشینی چه اثری بر رفتار دارد، جامعه چگونه فرد را متهم یا بدنام می‌کند، و قدرت چگونه می‌تواند خود منشأ زیان و بی‌عدالتی شود.

بنابراین، رویکرد پژوهش حاضر نه کلی‌گویی درباره هماهنگی گلستان با جرم‌شناسی است و نه هدف آن است که حکایت‌ها را به صورت کلی و گذرا به نظریه‌ها ارجاع دهد، بلکه در هر بخش، متن حکایت یا عبارت کلیدی آن ذکر میشود، محل دقیق بحث را مشخص میسازد و سپس نشان میدهد که نظریه جرم‌شناختی مورد نظر دقیقاً کدام لایه از حکایت را روشن می‌کند. به همین دلیل، هر جا از حکایت استفاده شده، محل بحث و عبارت کلیدی آن ذکر شده است. سپس توضیح داده شده که چرا آن حکایت با نظریه مورد نظر منطبق است و در عین حال این انطباق چه محدودیتی دارد. افزون بر این،

در تحلیل هر متن، میان دلالت متنی، برداشت تفسیری و کاربست نظری تفکیک شده است تا روشن شود کدام بخش از نتیجه مستقیماً در متن وجود دارد و کدام بخش، برداشت پژوهشگر با استفاده از نظریه‌های معاصر است.

پیشینه پژوهش

پژوهش درباره سعدی و گلستان سابقه‌ای گسترده در حوزه ادبیات، اخلاق، بلاغت، حکمت عملی و جامعه‌نگری دارد. در این سنت، سعدی غالباً شاعر اخلاق، معلم حکمت، نثرپردازی برجسته و مشاهده‌گری دقیق در جامعه انسانی دانسته شده است. یوسفی بر قدرت سعدی در صورت‌بندی تجربه انسانی در نثری موجز تأکید دارد (یوسفی، ۱۴۰۴: ۵)و زرین‌کوب نیز گلستان را متنی می‌داند که در آن اخلاق، تجربه و واقع‌نگری اجتماعی درهم تنیده است (زرین‌کوب، ۱۳۷۸: ۲۳). این دسته از مطالعات برای فهم زمینه ادبی و اخلاقی گلستان ضروری‌اند، اما معمولاً به طور مستقیم از چارچوب نظری جرم‌شناسی استفاده نمی‌کنند.

در کنار مطالعات ادبی، برخی پژوهش‌های حقوقی و میان‌رشته‌ای نشان داده‌اند که آثار سعدی ظرفیت بررسی از منظر حقوق، قضا، مجازات و آیین دادرسی را دارند. اسحاقی نشان می‌دهد که در کلام سعدی می‌توان بازتاب‌هایی از نظام قضایی، عدالت، مسئولیت و داوری را مشاهده کرد (اسحاقی، ۱۴۰۱). این رویکرد، سعدی را فقط در مقام شاعر اخلاقی نمی‌خواند، بلکه ظرفیت حقوقی و اجتماعی سخن او را نیز برجسته می‌سازد. همچنین پژوهش‌هایی درباره عدالت‌پروری و دادورزی ، نقد قدرت حاکمان، اندیشه‌های سیاسی و حکومتی سعدی و جایگاه انصاف در گلستان، نشان داده‌اند که آثار سعدی از منظر حقوق عمومی، اخلاق قضایی و سیاست حکمرانی نیز قابل مطالعه‌اند (نصراللهی، ۱۳۹۶؛ ظهیری‌ناو و پاک‌مهر، ۱۳۸۷؛ قربانیان، ۱۴۰۰؛ نیکومنش و دیگران، ۱۳۹۷).

در حوزه مشخص‌تر جرم‌شناسی، در پژوهشی نشان داده شده که در گلستان می‌توان جلوه‌هایی از تناسب کیفر با جرم، پیشگیری، حالت خطرناک، برچسب‌زنی و معاشرت‌های ترجیحی را بررسی کرد (رستمی و مولابیگی، ۱۳۹۶). همچنین پژوهش‌های اخیر درباره رفتارهای جرم‌شناسانه در گلستان، توجه به مفاهیمی مانند جرم، مجازات، دزدی و نقش محیط و همسالان در ارتکاب جرم را ممکن ساخته‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۴: ۲۰۲ـ۲۰۶؛ افشار و محسنی، ۱۳۹۸؛ رحمتی‌فر، ۱۴۰۳: ۲۱۴؛ کلام‌زاده عشرت‌آباد و حسنی، ۱۳۹۸؛ فرضی حوری، ۱۴۰۴: ۳۲۱ـ۳۳۱؛ دریائی، رحمت و صادق‌زاده، ۱۴۰۴: ۱ـ۱۷).

با وجود این پیشینه، تفاوت پژوهش حاضر با مطالعات پیشین را می‌توان در سه سطح پرسش، روش تحلیل و یافته‌ها توضیح داد. در سطح پرسش، مطالعات جرم‌شناختی یادشده عمدتاً با پرسشی توصیفی آغاز می‌کنند: چه مفاهیم جرم‌شناختی در آثار سعدی بازتاب یافته است؟ از این رو، معمولاً چندین مفهوم را هم‌زمان در گستره گلستان و بوستان دنبال می‌کنند، برای نمونه، تناسب کیفر با جرم، پیشگیری، حالت خطرناک، برچسب‌زنی و معاشرت‌های ترجیحی (رستمی و مولابیگی، ۱۳۹۶)، کجروی کودک و نوجوان (افشار و محسنی، ۱۳۹۸) یا نقش محیط، دوستان و همسالان در ارتکاب جرم (دریائی، رحمت و صادق‌زاده، ۱۴۰۴). پرسش پژوهش حاضر، در مقابل، پرسشی سنجشی است: هر نظریه با کدام حکایت مشخص، در کدام سطح و با چه محدودیتی منطبق است و کجا انطباق ادعاشده، در واقع شباهتی مضمونی بیش نیست؟

در سطح روش، تکیه اصلی این مطالعات بر شناسایی مضمون مشترک میان حکایت و مفهوم جرم‌شناختی (برای نمونه، مضمون اثر همنشین) است و مرز میان آنچه در متن آمده و آنچه پژوهشگر از نظریه بر آن افزوده، کمتر به‌صراحت تعیین شده است. پژوهش حاضر، نخست، نمونه را با معیارهای صریح ورود و خروج از کل متن گلستان برمی‌گزیند، دوم، برای هر نظریه سازوکار محوری آن را معیار سنجش قرار می‌دهد، یعنی یادگیری تعریف‌ها در گروه صمیمی برای همنشینی افتراقی، فاصله میان عمل و نام‌گذاری برای برچسب‌زنی، و چهار محور تعریف جرم، شکل‌گیری قاعده، اجرای گزینشی کیفر و منافع گروهی برای نظریه تضاد، و سوم، هر متن را در سه سطح دلالت متنی، برداشت تفسیری و کاربست نظری تحلیل می‌کند و میزان انطباق را به‌صورت قوی، جزئی یا تمثیلی گزارش می‌دهد.

در سطح یافته‌ها نیز پژوهش حاضر از اثبات کلی ظرفیت جرم‌شناختی گلستان فراتر می‌رود و سه نتیجه مشخص به دست می‌دهد: نخست، تمایز میان باور اخلاقی سعدی به سرایت خوی همنشین و نظریه یادگیری ساترلند، و نشان دادن اینکه حکایت دزدان عرب، به سبب پیوستن جوان به طایفه اوباش محلت، برخلاف نتیجه‌گیری ذات‌گرایانه راوی، داده‌ای منطبق با همنشینی افتراقی فراهم می‌کند، دوم، تفکیک عنوان‌های اجتماعی گلستان به عنوان‌های منصبی، انحرافی و منزلتی و محدود کردن برچسب به معنای دقیق به دسته انحرافی؛ و سوم، نشان دادن اینکه پیوند گلستان با نظریه تضاد نه در نکوهش اخلاقی حاکم ستمگر، بلکه در حکایت‌هایی است که شکل‌گیری رسم از رفتار قدرت، وابستگی کیفر به اراده سلطان و اجرای گزینشی کیفر را بازنمایی می‌کنند.

چارچوب نظری پژوهش

همنشینی افتراقی و یادگیری اجتماعی

نظریه همنشینی افتراقی ساترلند، رفتار مجرمانه را رفتاری آموختنی می‌داند که از طریق ارتباط و معاشرت با دیگران منتقل می‌شود (Sutherland, 1947). آکرز همین ایده را در قالب نظریه یادگیری اجتماعی توسعه می‌دهد و افزون بر معاشرت، بر تقلید، تقویت افتراقی و تعریف‌های مساعد یا نامساعد نسبت به رفتار تأکید می‌کند (Akers, 1998). در این معنا، هم‌نشینی افتراقی برای پژوهش حاضر اهمیت بنیادین دارد؛ زیرا بسیاری از حکایات گلستان درباره اثر مصاحبت، تربیت، محیط و هم‌نشین بر منش و رفتار انسان سخن می‌گویند.

برای پرهیز از خلط نظریه علمی ساترلند با مفهوم عام اثر همنشین، باید یادآور شد که همنشینی افتراقی صرفاً این گزاره کلی نیست که انسان از همنشین اثر می‌پذیرد. ساترلند در صورت‌بندی نهایی نظریه خود چند گزاره مشخص را مطرح می‌کند: رفتار مجرمانه آموختنی است، این یادگیری در تعامل با دیگران و عمدتاً در گروه‌های شخصی و صمیمی رخ می‌دهد، آنچه آموخته می‌شود هم فنون ارتکاب جرم و هم انگیزه‌ها، توجیه‌ها و نگرش‌هاست؛ جهت این انگیزه‌ها از تعریف‌های مساعد یا نامساعد نسبت به قانون آموخته می‌شود، فرد زمانی بزهکار می‌شود که تعریف‌های مساعد به نقض قانون بر تعریف‌های نامساعد فزونی یابد، و همنشینی‌ها از حیث فراوانی، مدت، تقدم و شدت با یکدیگر متفاوت‌اند (Sutherland, 1947). بنابراین، سازوکار اصلی این نظریه یادگیری فعال تعریف‌ها و فنون در گروه صمیمی است، نه سرایت منفعلانه خوی همنشین.

در مقابل، اندیشه سعدی درباره همنشینی دست‌کم از چهار جهت با نظریه ساترلند تفاوت دارد: نخست، از حیث موضوع، سعدی از طبع، خوی و صلاح یا فساد اخلاقی سخن می‌گوید، نه از رفتاری که قانون آن را جرم شمرده است؛ دوم، از حیث سازوکار، تصویر غالب در سخن سعدی تصویر سرایت و مجاورت است (همچون بوی گل که به گِل می‌نشیند)، در حالی که ساترلند بر یادگیری تعریف‌ها و فنون تأکید می‌کند؛ سوم، از حیث متغیرها، سعدی میان فراوانی، مدت، تقدم و شدت همنشینی تفکیک نمی‌کند، هرچند گاه به عامل سن و تقدم اشاره دارد (مانند تعبیر هنوز طفل است در حکایت دزدان عرب)، چهارم، از حیث کارکرد، سخن سعدی تجویزی و اندرزی است (از بدان بپرهیز)، اما نظریه ساترلند تبیینی است و می‌خواهد توضیح دهد چرا برخی افراد بزهکار می‌شوند. ازاین‌رو، در این پژوهش صرف وجود مضمون اثر همنشین در یک حکایت دلیل انطباق آن با همنشینی افتراقی دانسته نمی‌شود و انطباق تنها زمانی قوی ارزیابی می‌شود که متن دست‌کم از گروهی صمیمی یا شبکه‌ای رفتاری خبر دهد که در آن رفتار یا نگرش ناقض هنجار آموخته یا تقویت می‌شود.

در زبان فارسی، معاشرت به معنای آمیختن، با هم زیستن، اختلاط، گفت‌وشنید، الفت، مصاحبت، همدمی و نشست‌وبرخاست به کار رفته است (دهخدا، بی‌تا، ذیل معاشرت) این بارِ معنایی نشان می‌دهد که معاشرت صرفاً تماس گذرا نیست، بلکه نوعی زیست ارتباطی، مجاورت رفتاری و اثرپذیری اخلاقی را نیز دربرمی‌گیرد. از این جهت، کاربرد مفهوم معاشرت در گلستان سعدی با نظریه هم نشینی نسبت مفهومی روشنی دارد، زیرا هر دو، هرچند در دو افق تاریخی و معرفتی متفاوت، بر اثر رابطه، محیط و معاشرت در شکل‌گیری منش و رفتار تأکید می‌کنند.

سعدی بارها درباره اثر هم‌نشینی، معاشرت و محیط سخن گفته است. در گلستان، مصاحبت با نیکان عامل صلاح و مصاحبت با بدان عامل سقوط معرفی می‌شود. این مضمون البته در سعدی بیشتر اخلاقی و تربیتی است تا جامعه‌شناختی، اما از منظر جرم‌شناسی می‌توان آن را نمونه‌ای فرهنگی از فهم نقش محیط و هم‌نشینی در شکل‌گیری رفتار به شمار آورد. نظریه یادگیری اجتماعی نیز رفتار انسان را در پیوند با الگوها، ارتباطات، تقلید و معاشرت می‌فهمد (دریائی، رحمت و صادق‌زاده، ۱۴۰۴: ۵). البته مفهوم همنشینی در روزگار سعدی عمدتاً ناظر به مصاحبت حضوری، مجالست، شاگردی و زیست در کنار دیگران بود، اینکه صورت‌های امروزین ارتباط، مانند شبکه‌های اجتماعی و گروه‌های مجازی، تا چه حد کارکرد گروه صمیمی در معنای ساترلندی را دارند، پرسشی تجربی است که از متن سعدی پاسخ نمی‌گیرد و از دامنه این پژوهش بیرون است.

محدودیت این تطبیق آن است که سعدی در قالب پند اخلاقی سخن می‌گوید، نه در قالب نظریه تجربی درباره انتقال رفتار مجرمانه. با این‌حال، تأکید او بر اینکه رفتار انسان در شبکه رابطه‌ها، الگوها و معاشرت‌ها شکل می‌گیرد راه را برای تحلیل در پرتو نظریه یادگیری اجتماعی باز می‌کند.

نظریه برچسب‌زنی و داوری اجتماعی

نظریه برچسب‌زنی با آثار بِکِر و لِمِرت شناخته می‌شود. این نظریه به جای تمرکز صرف بر خود رفتار، به واکنش اجتماعی و نقش گروه‌ها و نهادهای قدرت در تعریف انحراف توجه می‌کند. بِکِر تصریح می‌کند که انحراف، کیفیتی ذاتی در عمل نیست، بلکه تا حدی نتیجه واکنش اجتماعی، نام‌گذاری و نسبت دادن هویت منحرف به فرد است (Becker, 1963). لِمِرت نیز با تفکیک میان انحراف اولیه و ثانویه، نشان می‌دهد که واکنش اجتماعی می‌تواند فرد را به پذیرش هویت منحرف سوق دهد (Lemert, 1967). در ادبیات داخلی نیز نظریه برچسب‌زنی در نسبت با اجرای علنی مجازات‌ها و جامعه‌شناسی جنایی بررسی شده است (بابایی، آهنگران و قیوم‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۵۷ـ۲۸۴).

در این پژوهش از چهار مفهوم کلیدی نظریه برچسب‌زنی استفاده می‌شود: ۱) واکنش اجتماعی، یعنی اینکه انحراف شمرده شدن یک عمل به پاسخ دیگران به آن وابسته است؛ ۲) برچسب‌زنندگان، یعنی افراد، گروه‌ها یا نهادهایی که قدرت نام‌گذاری دارند و نام‌گذاری آنان، بسته به جایگاهشان، اثری متفاوت دارد؛ ۳) پایگاه کانونی، یعنی برچسبی که بر دیگر ویژگی‌های فرد چیره می‌شود و او را پیش و بیش از هر چیز دزد یا مجرم می‌شناساند (Becker, 1963)؛ و ۴) انحراف ثانویه، یعنی پذیرش هویت منحرف از سوی فرد در اثر واکنش‌های پیاپی (Lemert, 1967). افزون بر این، گافمن داغ را نشانه‌ای اجتماعی می‌داند که هویت فرد را بی‌اعتبار می‌کند (Goffman, 1963) و بریث‌ویت میان شرمساری ادغام‌کننده، که عمل را نکوهش می‌کند اما فرد را طرد نمی‌کند، و شرمساری انگ‌زننده، که فرد را از جامعه جدا می‌کند، تمایز می‌گذارد (Braithwaite, 1989). این تفکیک‌ها کمک می‌کند تا در تحلیل روشن شود که هر حکایت با کدام جزء این فرایند پیوند دارد و کدام حکایت، فرایند برچسب‌زنی را کامل‌تر بازنمایی می‌کند.

در زبان فارسی، واژه انگ و تعبیرهایی مانند برچسب، نشان و علامت غالباً برای اشاره به نسبتی به کار می‌روند که به شخص یا چیز الصاق می‌شود و او را در چشم دیگران با معنایی خاص می‌شناساند. (معین، بی‌تا، ذیل اَنگ) با این حال، در این پژوهش، برچسب‌زنی صرفاً به معنای لغوی اَنگ زدن نیست؛ بلکه در معنای جرم‌شناختی آن به کار می‌رود، یعنی فرایندی که در آن واکنش اجتماعی، نهادی یا رسانه‌ای، هویتی انحرافی یا مجرمانه را به فرد نسبت می‌دهد و گاه همان نسبت، در تثبیت جایگاه اجتماعی او اثر می‌گذارد.

در گلستان، حکایاتی وجود دارد که در آن‌ها نام، شهرت، جایگاه اجتماعی، قضاوت عمومی و نسبت فرد با نهاد قدرت اهمیت پیدا می‌کند (بنی‌اسدی، فاضلی و انتشاری، ۱۴۰۳: ۳۱). در برخی موارد، سعدی نشان می‌دهد که قضاوت درباره شخص فقط بر رفتار او مبتنی نیست، بلکه جایگاه اجتماعی و نامی که جامعه بر او می‌نهد نیز در داوری اثرگذار است. با این حال، تعمیم نظریه برچسب‌زنی به همه عنوان‌هایی که در گلستان آمده، مانند قاضی، دزد، امیر، درویش و پادشاه، بدون تفکیک دقیق نیست، زیرا این عنوان‌ها کارکرد یکسانی ندارند. در این پژوهش، عنوان‌های اجتماعی گلستان در سه دسته

تحلیل می‌شوند: نخست، عنوان‌های منصبی مانند پادشاه، قاضی، محتسب و وزیر که خود برچسب انحرافی نیستند، بلکه جایگاه برچسب‌زنندگان را نشان می‌دهند، یعنی کسانی که قدرت رسمی نام‌گذاری، اثبات و مجازات دارند، دوم، عنوان‌های انحرافی مانند دزد، متهم، شراب‌خوار یا گرگ‌زاده که برچسب به معنای دقیق جرم‌شناختی‌اند و می‌توانند به پایگاه کانونی فرد تبدیل شوند، سوم، عنوان‌های منزلتی مانند درویش، پارسا و توانگر که برچسب انحرافی نیستند، اما همچون نشانه‌های اعتبار یا بی‌اعتباری عمل می‌کنند و احتمال برچسب خوردن یا مصون ماندن فرد را تغییر می‌دهند. بنابراین، تنها دسته دوم مستقیماً موضوع برچسب‌زنی است و دسته‌های نخست و سوم فقط از آن جهت در تحلیل وارد می‌شوند که بر قدرت نام‌گذاری یا بر آسیب‌پذیری افراد در برابر نام‌گذاری اثر می‌گذارند.

با ذکر تفاوت دنیای سعدی با جهان امروزی، می‌توان گفت در روزگار معاصر، فرایند اَنگ‌زنی و نسبت دادن هویت مجرمانه، هم از حیث شیوه عمل و هم از نظر گستره اثرگذاری، با جهان اجتماعی سعدی تفاوت جدی پیدا کرده است. در فضای سنتی‌ای که گلستان بازتاب می‌دهد، داوری اجتماعی معمولاً در محدوده‌هایی مانند شهرت محلی، مواجهه حضوری، جایگاه خانوادگی، عنوان اجتماعی و نسبت فرد با قدرت شکل می‌گرفت، اما امروز رسانه‌های جمعی، شبکه‌های اجتماعی، انتشار و بازنشر تصویر و خبر، هشتگ‌ها، نظرهای کاربران و موج‌های داوری آنلاین می‌توانند در زمانی کوتاه، نوعی انگ اخلاقی یا مجرمانه را درباره فرد بسازند، گسترش دهند و تثبیت کنند. از این جهت، تأکید سعدی بر نقش نام، منزلت و نگاه دیگران، هم‌چنان برای فهم نظریهٔ برچسب‌زنی در جرم‌شناسی معاصر سودمند و قابل تحلیل است، از آن رو که نشان می‌دهد هویت اجتماعی انسان همیشه در نسبت با نگاه دیگران، قدرتِ نام‌گذاری و داوری جمعی ساخته می‌شود.

نظریه تضاد و جرم قدرت

نظریه تضاد، جرم را در پیوند با قدرت، نابرابری، منافع گروهی و ساختارهای سیاسی ـ اقتصادی تحلیل می‌کند. کوئینی جرم را واقعیتی اجتماعی می‌داند که در ساختار قدرت تعریف می‌شود و قانون کیفری را بی‌طرف مطلق تلقی نمی‌کند، بلکه گاه آن را بازتاب منافع گروه‌های مسلط می‌داند (Quinney, 1970). از این منظر، باید پرسید چه کسانی قانون را می‌سازند؟ چه کسانی بیشتر مجازات می‌شوند؟ چه رفتارهایی جرم نامیده می‌شوند ؟و چه زیان‌هایی از دید قانون یا قدرت پنهان می‌مانند؟ این نظریه برای تحلیل حکایت‌هایی از گلستان که در آن‌ها پادشاه، قاضی، توانگر یا صاحب قدرت سرچشمه زیان اجتماعی می‌شود، اهمیت ویژه دارد.

با این حال، نظریه تضاد را نباید به نقد اخلاقی صاحبان قدرت یا داوری درباره بد بودن حاکمان فروکاست. در صورت‌بندی کوئینی، تعریف جرم را کارگزاران رسمی جامعه سیاسی وضع می‌کنند؛ این تعریف‌ها رفتارهایی را توصیف می‌کنند که با منافع گروه‌های صاحب قدرت در تعارض است، و همین گروه‌ها در اجرا و به‌کارگیری تعریف‌های کیفری نیز نقش تعیین‌کننده دارند (Quinney, 1970). ترک نیز جرم‌انگاری را فرایندی می‌داند که در آن صاحبان اقتدار، منزلت مجرمانه را به افراد و گروه‌های فرودست نسبت می‌دهند (Turk, 1969) و چمبلیس و سیدمن نشان می‌دهند که میان قانون در کتاب و قانون در عمل فاصله‌ای وجود دارد که معمولاً به سود گروه‌های برخوردار پر می‌شود (Chambliss & Seidman, 1971). بر این اساس، در این پژوهش هر حکایت مرتبط با قدرت تنها زمانی با نظریه تضاد منطبق دانسته می‌شود که دست‌کم یکی از چهار محور زیر در متن آن قابل ردیابی باشد: (الف) تعریف جرم، یعنی اینکه چه کسی و به سود چه کسی رفتاری را جرم یا مجاز می‌شمارد، (ب) شکل‌گیری قاعده، رسم یا قانون از رفتار صاحبان قدرت، (ج) اجرای گزینشی و توزیع نابرابر مجازات میان فرودستان و فرادستان، و (د) منافع گروه‌های اجتماعی که در پس تعریف و اجرای کیفر قرار دارند. حکایتی که فقط ستم حاکم را نکوهش می‌کند، بی‌آنکه یکی از این محورها را نشان دهد، در سطح نقد اخلاقی قدرت باقی می‌ماند.

در گلستان، حکایات متعددی درباره پادشاهان، وزیران، قاضیان، توانگران و درویشان وجود دارد. سعدی در بسیاری از این حکایات، قدرت را بی‌چون‌وچرا ستایش نمی‌کند؛ بلکه آن را در معرض نقد اخلاقی قرار می‌دهد. او نشان می‌دهد که ستم حاکم، فساد قاضی یا حرص توانگر گاه خود منشأ بی‌عدالتی و تباهی اجتماعی است. مقصود از جرم قدرت در این پژوهش،

جرم به معنای فنی و قانونی امروز نیست، بلکه رفتار زیان‌بار و عدالت‌ستیزی است که از موقعیت قدرت سرچشمه می‌گیرد. این تفکیک مانع از آن می‌شود که مفاهیم جرم‌شناسی معاصر بی‌واسطه بر متن سعدی تحمیل شوند. این اصطلاح، و همچنین تعبیرهایی مانند زیان ساختاری و فساد نهادی، واژگان تحلیلی پژوهشگر است و در متن گلستان به کار نرفته است؛ ازاین‌رو، در بخش تحلیل هر جا از این مفاهیم استفاده شده، جدا از آنچه متن مستقیماً می‌گوید مشخص شده است.

روش‌شناسی پژوهش و منطق انتخاب حکایت‌ها

این پژوهش از حیث رویکرد، کیفی، میان‌رشته‌ای و متن‌محور است. جامعه پژوهش، متن گلستان سعدی بر اساس تصحیح غلامحسین یوسفی (سعدی، ۱۴۰۴) است و نمونه پژوهش، حکایت‌ها و حکمت هایی است که به صورت هدفمند و در سه مرحله انتخاب شده‌اند. انتخاب نمونه‌ها تصادفی نیست، زیرا هدف پژوهش تعمیم آماری به همه حکایت‌های گلستان نیست، بلکه تحلیل دقیق حکایت‌هایی است که بیشترین انطباق مفهومی را با نظریه‌های منتخب دارند. شماره حکایت‌ها و حکمت‌ها در ارجاعات، بر پایه ترتیب آن‌ها در هر باب ذکر شده است.

مرحله نخست (بررسی کامل): در این مرحله، کل متن گلستان، شامل دیباچه، همه حکایت‌های باب‌های اول تا هفتم و همه حکمت های باب هشتم، بدون استثنا مطالعه شد تا هیچ بخشی از متن پیشاپیش کنار گذاشته نشود. مرحله دوم (غربال مضمونی): متونی که دست‌کم یکی از سه دسته نشانگر زیر را داشتند، به‌عنوان متن نامزد مشخص شدند: (الف) نشانگرهای جرم و کیفر، مانند دزد و دزدی، رشوت، عقوبت، کشتن، دست بریدن، جور و تطاول، (ب) نشانگرهای همنشینی و تربیت، مانند صحبت، همنشین، مصاحبت، تربیت، طایفه و اوباش، (ج) نشانگرهای اتهام و داوری اجتماعی، مانند متهم، منسوب، طعنه، غرض حسودان، بدنامی و تفتیش حال. مرحله سوم (اعمال معیارهای ورود و خروج): متون نامزد با معیارهای زیر سنجیده شدند.

معیارهای ورود عبارت‌اند از: ۱) دلالت متنی صریح بر دست‌کم یکی از سازوکارهای محوری نظریه، و نه صرف اشتراک واژگانی، یعنی یادگیری در گروه برای همنشینی افتراقی، فاصله میان عمل و نام‌گذاری اجتماعی برای برچسب‌زنی، و یکی از چهار محور تعریف جرم، شکل‌گیری قاعده، اجرای گزینشی کیفر یا منافع گروهی برای نظریه تضاد، ۲) وجود موقعیت روایی یا گزاره‌ای که کنشگر، کنش و واکنش اجتماعی یا رسمی را نشان دهد، ۳) امکان نقل عین متن و تعیین محل دقیق آن، ۴) تنوع درونی نمونه، به این معنا که برای هر نظریه، افزون بر نمونه‌های با انطباق قوی، دست‌کم یک نمونه با انطباق محدود نیز بررسی شود تا حدود کاربرد نظریه هم آشکار گردد.

معیارهای خروج نیز عبارت‌اند از: ۱) متونی که در آن‌ها جرم یا کیفر فقط زمینه روایت است و محور حکایت موضوع دیگری است؛ برای نمونه، حکایت نخست باب اول (اسیری که پادشاه را دشنام داد) با وجود فرمان کشتن، بر اخلاق گفتار و دروغ مصلحت‌آمیز تمرکز دارد، ۲) متونی که تحلیل آن‌ها، بیش از سه نظریه منتخب، به چارچوب فقهی و حقوقی نیاز دارد؛ مانند حکایت درویشی که از خانه یار خود گلیم دزدید (باب دوم، حکایت ۱۴) و محور آن استدلال درباره ساقط شدن مجازات است، ۳) متونی که مضمون آن‌ها در نمونه‌ای روشن‌تر آمده است؛ مانند حکمت‌های دیگر باب هشتم درباره پرهیز از بدان، از جمله هر که با بدان نشیند، نیکی نبیند، ۴) حکایت‌هایی که بر نسبت گوهر و تربیت رسمی آموزگار تمرکز دارند و نه بر یادگیری در گروه همنشین، مانند حکایت نخست باب هفتم که در آن آمده است: هیچ صیقل نکو نداند کرد / آهنی را که بدگهر باشد.

بر این اساس، سیزده متن به‌عنوان نمونه نهایی انتخاب شد: ده حکایت، دو حکمت و یک تمثیل منظوم. یکی از این متون (حکمت ۸۱ باب هشتم) به‌سبب داشتن دو لایه معنایی متمایز، هم در بخش همنشینی افتراقی و هم در بخش برچسب‌زنی، و هر بار از حیث یکی از این دو لایه، تحلیل شده است. جدول ۱ فهرست نمونه نهایی و محل دقیق هر متن را نشان می‌دهد.

جدول ۱. نمونه نهایی پژوهش و محل متون در گلستان

ردیف	متن (عبارت آغازین)	محل در گلستان	نظریه	محور تحلیل
۱	گِلی خوش‌بوی در حمام روزی...	دیباچه (تمثیل منظوم)	همنشینی افتراقی	اثر مجاورت بر منش
۲	طایفهٔ دزدان عرب بر سر کوهی...	باب اول، حکایت ۴	همنشینی افتراقی	گروه بزهکار، تربیت و بازگشت به بزه
۳	هر که با بدان نشیند...	باب هشتم، حکمت ۸۱	همنشینی افتراقی و برچسب‌زنی	اثر همنشین، اتهام و انتساب
۴	...شتر را به سخره می‌گیرند	باب اول، حکایت ۱۶	برچسب‌زنی	انتساب ناروا بدون تفتیش حال
۵	یکی از بزرگان پارسایی را گفت...	باب دوم، حکایت ۱	برچسب‌زنی	طعنه جمعی و حدود داوری
۶	دزدی به خانهٔ پارسایی در آمد...	باب دوم، حکایت ۴	برچسب‌زنی	واکنش بدون انگ
۷	حسن میمندی را گفتند...	باب پنجم، حکایت ۱	برچسب‌زنی	وابستگی داوری به جایگاه داور
۸	قاضی چو به رشوت بخورد پنج خیار...	باب هشتم، حکمت ۱۰۵	برچسب‌زنی و تضاد	نام‌گذاری رسمی و تعریف حق
۹	یکی را از ملوک عجم حکایت کنند...	باب اول، حکایت ۶	تضاد	زیان ناشی از قدرت
۱۰	آورده‌اند که نوشین‌روان عادل...	باب اول، حکایت ۱۹	تضاد	شکل‌گیری رسم از رفتار قدرت
۱۱	غافلی را شنیدم که خانهٔ رعیت...	باب اول، حکایت ۲۰	تضاد	توزیع زیان و وابستگی کیفر به سلطان
۱۲	دزدی گدایی را گفت...	باب سوم، حکایت ۲۶	تضاد	کیفر بزه خرد فرودستان
۱۳	قاضی همدان را حکایت کنند...	باب پنجم، حکایت ۲۰	تضاد	اجرای گزینشی کیفر

تحلیل هر متن در سه سطح انجام شده است تا مرز میان آنچه در متن هست و آنچه برداشت پژوهشگر است روشن بماند: سطح نخست، دلالت متنی، یعنی آنچه عبارت‌های حکایت به‌صراحت می‌گویند و با نقل عین متن قابل وارسی است، سطح دوم، برداشت تفسیری، یعنی معنایی که در افق اخلاقی و تاریخی خود سعدی از حکایت فهمیده می‌شود، مانند پند یا نتیجه‌ای که راوی می‌گیرد، و سطح سوم، کاربست نظری، یعنی تحلیل حکایت با مفاهیم جرم‌شناسی معاصر که برداشت پژوهشگر است و به سعدی نسبت داده نمی‌شود. سپس میزان انطباق هر متن با نظریه مربوط در یکی از سه سطح ارزیابی شده است: قوی، هنگامی که سازوکار محوری نظریه در سطح دلالت متنی حاضر است، جزئی، هنگامی که برخی اجزای سازوکار در متن هست و باقی در سطح تفسیر افزوده می‌شود؛ و تمثیلی، هنگامی که متن فقط مضمونی هم‌خانواده با نظریه دارد.

تحلیل نظریه‌محور حکایات منتخب

همنشینی افتراقی: مصاحبت، تربیت و یادگیری رفتار

تمثیل گِل خوش‌بوی، اثر مستقیم همنشینی بر منش

در دیباچه گلستان، سعدی تمثیلی مشهور درباره اثر همنشینی می‌آورد. این تمثیل از جهت جرم‌شناختی مهم است، زیرا اصل اثرپذیری از محیط و مجاورت را به زبان ادبی بیان می‌کند:

گِلی خوش‌بوی در حمام روزی — رسید از دست محبوبی به دستم
بدو گفتم که مشکی یا عبیری — که از بوی دل‌آویز تو مستم؟
بگفتا من گِلی ناچیز بودم — ولیکن مدتی با گُل نشستم
کمال همنشین در من اثر کرد — وگرنه من همان خاکم که هستم

(گلستان، دیباچه)

این تمثیل با اصل کلی اثرپذیری از همنشین، که پیش‌فرض عام نظریه همنشینی افتراقی است، همسوست؛ اما با خود این نظریه انطباق کامل ندارد و درباره جرم به معنای حقوقی نیز سخن نمی‌گوید. گِل، بوی خوش خود را از ذات خود نمی‌داند، بلکه آن را نتیجه نشستن با گُل معرفی می‌کند. از این منظر، هویت و منش انسان نیز در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه از معاشرت، مجاورت، محیط و الگوی رفتاری اثر می‌پذیرد.(علائی، و دیگران ،۱۳۹۷: ۴۶۵)

نظریه ساترلند درباره همنشینی افتراقی بر همین اصل تأکید دارد که رفتار انسان، از جمله رفتار مجرمانه، در فرایند ارتباط با دیگران آموخته می‌شود. (Sutherland, 1947). البته سعدی نظریه تجربی جرم‌شناسی ارائه نمی‌کند، سخن او اخلاقی و تمثیلی است. بااین‌حال، تمثیل گِل خوش‌بوی می‌تواند به عنوان پشتوانه فرهنگی برای فهم این ایده به کار رود که رفتار و منش، محصول ارتباط و همنشینی‌اند، نه فقط نتیجه سرشت فردی.

نکته روش‌شناختی این است که این تمثیل نباید به تنهایی برای اثبات جرم‌زایی محیط استفاده شود، زیرا متن درباره خوش‌بویی اخلاقی و اثر همنشینی نیک است. بااین‌حال، از آنجا که نظریه همنشینی افتراقی نیز بر اثر گروه و معاشرت در شکل‌گیری رفتار تأکید دارد، تمثیل یادشده نمونه‌ای مقدماتی برای ورود به بحث محسوب می‌شود.

تفکیک سطوح تحلیل در این تمثیل چنین است: در سطح دلالت متنی، گِل بوی خوش خود را نتیجه مدتی با گل نشستن می‌داند و صریحاً می‌گوید کمال همنشین در من اثر کرد. در سطح برداشت تفسیری، پیام سعدی اخلاقی و تربیتی است: کمال آدمی از مصاحبت با کاملان حاصل می‌شود. در سطح کاربست نظری، تنها گزاره عام ساترلند، یعنی آموختنی بودن رفتار در ارتباط با دیگران، با تمثیل همسوست، اما سه جزء محوری نظریه، یعنی وجود گروه بزهکار، یادگیری تعریف‌های مساعد به نقض قانون و یادگیری فنون، در آن غایب است و سازوکار اثرپذیری نیز منفعلانه و از نوع سرایت (بو گرفتن) است، نه یادگیری. ازاین‌رو، انطباق این تمثیل با همنشینی افتراقی تمثیلی ارزیابی می‌شود و کاربرد آن در این پژوهش فقط نشان دادن پیشینه فرهنگی باور به اثر همنشین است، نه تأیید نظریه ساترلند.

حکایت طایفه دزدان عرب، طبع، تربیت و بازگشت به گروه بزهکار

حکایت طایفه دزدان عرب در باب اول، از مهم‌ترین نمونه‌های گلستان برای تحلیل تربیت، اصلاح‌پذیری، محیط و بازگشت به رفتار بزهکارانه است. سعدی حکایت را چنین آغاز می‌کند:

طایفهٔ دزدان عرب بر سر کوهی نشسته بودند و منفذ کاروان بسته، و رعیت بلدان از مکاید ایشان مرعوب و لشکر سلطان مغلوب مردان دلاور از کمین به در جستند و دست یکان‌یکان بر کتف بستند و بامدادان به درگاه ملک حاضر آوردند. همه را به کشتن اشارت فرمود. (گلستان، باب اول، حکایت ۴)

در ادامه، جوانی از میان دزدان باقی می‌ماند و وزیر درباره امکان تربیت او سخن می‌گوید. پادشاه، بدبینانه، بر بنیاد بد تأکید می‌کند:

پرتو نیکان نگیرد هر که بنیادش بد است / تربیت نااهل را چون گردکان بر گنبد است. (گلستان، باب اول، حکایت ۴)

اما وزیر به امکان اثر معاشرت صالحان امید دارد:

بنده امیدوار است که در صحبت صالحان تربیت پذیرد و خوی خردمندان گیرد که هنوز طفل است و سیرت بغی و عناد در نهاد او متمکن نشده با بدان یار گشت همسر لوط / خاندان نبوتش گم شد؛ سگ اصحاب کهف روزی چند / پی نیکان گرفت و مردم شد. (گلستان، باب اول، حکایت ۴)

وزیر و ندیمان سرانجام پادشاه را به بخشیدن جوان راضی می‌کنند و سعدی شیوه تربیت او را چنین گزارش می‌کند:

فی‌الجمله، پسر را به ناز و نعمت بر آوردند و استادان به تربیت او نصب کردند تا حسن خطاب و ردّ جواب و آداب خدمت ملوکش در آموختند و در نظر همگنان پسندیده آمد. (گلستان، باب اول، حکایت ۴)

پایان حکایت، که در تحلیل جرم‌شناختی اهمیت تعیین‌کننده دارد، چنین است:

طایفهٔ اوباش محلّت بدو پیوستند و عقد موافقت بستند تا به وقت فرصت وزیر و هر دو پسرش را بکشت و نعمت بی‌قیاس برداشت و در مغارهٔ دزدان به جای پدر بنشست و عاصی شد. (گلستان، باب اول، حکایت ۴)

این حکایت از حیث نظریه همنشینی افتراقی بسیار دقیق‌تر از اشاره کلی به حکایت دزدان است. متن، هم گروه بزهکار را نشان می‌دهد، هم امکان جداسازی نوجوان از آن گروه را مطرح می‌کند، هم نقش تربیت و مصاحبت صالحان را بررسی می‌کند، و هم خطر بازگشت به شبکه قبلی را یادآور می‌شود. بنابراین، محل بحث روشن است: جوان دزد میان دو منطق قرار دارد؛ منطق طبع و بنیاد بد، و منطق تربیت و همنشینی صالح. اهمیت جرم‌شناختی حکایت در همین کشاکش میان طبع، تربیت، محیط و اصلاح‌پذیری است.(دباشی،۱۴۰۴: ۱۳۲)

در نظریه ساترلند، رفتار مجرمانه از طریق معاشرت آموخته می‌شود. جوانی که در طایفه دزدان رشد کرده، فقط یک فرد جداافتاده نیست، بخشی از یک شبکه رفتاری و هنجاری است. اگر این شبکه تغییر نکند، یا اگر تغییر محیط با تربیت، نظارت و تقویت رفتار جدید همراه نباشد، احتمال بازگشت به رفتار پیشین وجود دارد. این نکته در ادامه حکایت نیز دیده می‌شود: پادشاه، در پاسخ به ستایش وزیر از اثر تربیت، با بیت مشهور عاقبت گرگ‌زاده گرگ شود / گرچه با آدمی بزرگ شود داوری بدبینانه خود را تکرار می‌کند و جوان پس از مدتی، با پیوستن به طایفهٔ اوباش محلّت، به خشونت و سرقت بازمی‌گردد.

بااین‌حال، تحلیل علمی نباید حکایت را صرفاً شاهدی بر ذات‌گرایی بداند. خود سعدی استدلال وزیر را با تفصیل نقل می‌کند و شواهدی برای اثر همنشینی می‌آورد: همسر لوط به سبب مصاحبت با بدان سقوط می‌کند و سگ اصحاب کهف به سبب پیروی از نیکان رفعت می‌یابد. این دو شاهد، دقیقاً منطق همنشینی را نشان می‌دهند. بنابراین، حکایت طایفه دزدان عرب بیش از آنکه فقط درباره سرشت بد باشد، میدان کشاکش میان سرشت، محیط، تربیت و معاشرت است.

تفکیک سطوح تحلیل در این حکایت، تمایز میان اندیشه سعدی و نظریه ساترلند را روشن‌تر می‌کند. در سطح دلالت متنی، سه واقعیت روایی وجود دارد: جوان در کودکی در میان طایفه دزدان بوده است (هنوز طفل است)، تربیت جایگزین او محدود به حسن خطاب و ردّ جواب و آداب خدمت ملوک بوده، یعنی آداب درباری، و از درونی کردن هنجارهای مخالف بزه در آن سخنی نیست، و بازگشت او به بزه پس از آن رخ داده که طایفهٔ اوباش محلّت بدو پیوستند و عقد موافقت بستند. در سطح برداشت تفسیری، نتیجه‌ای که در متن از زبان پادشاه گرفته می‌شود ذات‌گرایانه است: عاقبت گرگ‌زاده گرگ شود. اما در سطح کاربست نظری، همان واقعیت‌های روایی تبیینی دیگر را ممکن می‌سازند که به همنشینی افتراقی نزدیک است: تقدم همنشینی بزهکارانه در کودکی، پیوستن به گروهی صمیمی و بزهکار (اوباش محلت) با پیمانی مشترک (عقد موافقت)، و نبود همنشینی جایگزینی که تعریف‌های نامساعد به بزه را منتقل کند. بنابراین، این حکایت بیشترین انطباق را با همنشینی افتراقی دارد و انطباق آن قوی ارزیابی می‌شود، با این قید مهم که این تبیین، برداشت پژوهشگر از داده‌های خود حکایت است و با نتیجه‌گیری صریح راوی در تعارض قرار دارد.

همنشینی با بدان، بخش اثرپذیری رفتاری

در باب هشتم، سعدی حکمت کوتاهی دارد که دو بخش دارد: بخش نخست درباره اثر همنشینی بر طبیعت و رفتار است و بخش دوم درباره اتهام و نسبت اجتماعی. بخش نخست آن با نظریه همنشینی افتراقی پیوند دارد:

هر که با بدان نشیند، اگر نیز طبیعت ایشان در او اثر نکند، به طریقت ایشان متهم گردد، و گر به خراباتی رود به نماز کردن، منسوب شود به خمر خوردن. (گلستان، باب هشتم، حکمت ۸۱)

در این بخش، تعبیر اگر نیز طبیعت ایشان در او اثر نکند نشان می‌دهد که سعدی اصل اثرگذاری همنشینی را مسلم می‌گیرد، اما حتی فرض می‌کند که این اثرگذاری در موردی خاص رخ ندهد. بنابراین، حکمت از دو سطح سخن می‌گوید: اثر واقعی معاشرت بر طبیعت و رفتار، و اثر اجتماعی معاشرت بر شهرت و اتهام. سطح نخست با مضمون کلی همنشینی افتراقی همسوست، اما انطباق آن جزئی است، زیرا تعبیر طبیعت ایشان در او اثر کند همان تصویر سرایت خوی را تکرار می‌کند و از یادگیری تعریف‌ها و فنون در گروه سخنی نمی‌گوید.

از منظر جرم‌شناسی، حضور فرد در گروه‌های بزهکار، معاشرت با افراد منحرف یا قرار گرفتن در محیط‌هایی که تعریف‌های مساعد نسبت به جرم تولید می‌کنند، می‌تواند رفتار او را تغییر دهد. سعدی این معنا را با زبان اخلاقی بیان می‌کند. او از اصطلاح جرم‌شناسی استفاده نمی‌کند، اما مضمون سخن او با این ایده همخوان است که انسان از محیط ارتباطی خود اثر می‌پذیرد. بدین ترتیب، از میان سه متن این بخش، تنها حکایت دزدان عرب از گروه بزهکار، پیوند صمیمی و بازگشت به رفتار گروهی خبر می‌دهد و دو متن دیگر بیشتر بیانگر باور اخلاقی سعدی به اثر همنشین‌اند تا سازوکار علمی مورد نظر ساترلند.

نظریه برچسب‌زنی: اتهام، نسبت اجتماعی و قدرت نام‌گذاری

متهم گردد و منسوب شود، روشن‌ترین شاهد برچسب‌زنی در گلستان

همان حکمت باب هشتم که در بخش پیشین از حیث اثر همنشینی بررسی شد، از حیث دوم خود به طور مستقیم با نظریه برچسب‌زنی منطبق است. عبارت کلیدی آن چنین است:

هر که با بدان نشیند، اگر نیز طبیعت ایشان در او اثر نکند، به طریقت ایشان متهم گردد، و گر به خراباتی رود به نماز کردن، منسوب شود به خمر خوردن. (گلستان، باب هشتم، حکمت ۸۱)

دو واژه متهم گردد و منسوب شود دقیقاً محل بحث نظریه برچسب‌زنی‌اند. سعدی می‌گوید حتی اگر طبیعت فرد از بدان اثر نپذیرد، جامعه او را به طریقت آنان متهم می‌کند. مثال دوم از این هم روشن‌تر است: فردی ممکن است به خرابات برود به نماز کردن، اما جامعه او را به شراب‌خواری منسوب می‌کند. اینجا رفتار واقعی فرد با برچسب اجتماعی یکی نیست. آنچه جایگاه فرد را در نگاه دیگران می‌سازد، نه حقیقت کامل رفتار، بلکه تفسیر اجتماعی از همنشینی و مکان حضور است.

نظریه برچسب‌زنی نیز بر همین نکته تأکید دارد که انحراف فقط کیفیتی ذاتی در عمل نیست، بلکه واکنش اجتماعی و نام‌گذاری دیگران در شکل‌گیری هویت منحرف نقش دارد (Becker, 1963). در حکمت سعدی، فرد ممکن است مرتکب عمل منسوب‌شده نشده باشد، اما نشانه‌های پیرامونی، مانند همنشینی با بدان یا حضور در خرابات، برای ساختن اتهام کافی می‌شود. بنابراین، این حکمت از دقیق‌ترین موارد انطباق متن گلستان با نظریه برچسب‌زنی است.

این حکمت همچنین نشان می‌دهد کنترل اجتماعی غیررسمی همیشه عادلانه نیست. آبرو، شهرت و نگاه مردم می‌توانند نقش بازدارنده داشته باشند، اما می‌توانند به داوری شتاب‌زده و اتهام ناروا نیز منجر شوند. از همین رو، تحلیل برچسب‌زنی در گلستان باید دو سویه باشد: از یک سو، سعدی هشدار می‌دهد که همنشینی بد انسان را در معرض بدنامی قرار می‌دهد، از سوی دیگر، همین هشدار نشان می‌دهد که جامعه گاه بر اساس قرینه‌های ظاهری، هویتی نادرست به فرد نسبت می‌دهد.

در تفکیک سطوح، دلالت متنی این حکمت آن است که مردم فرد را بر پایه قرینه همنشینی یا مکان حضور متهم و منسوب می‌کنند، حتی اگر طبیعت او از بدان اثر نپذیرفته یا قصدش نماز بوده باشد. برداشت تفسیری در افق سعدی، اندرزی احتیاطی است: از همنشینی با بدان بپرهیز تا آبرویت محفوظ بماند، یعنی سعدی واقعیت انتساب را می‌پذیرد و آن را نقد نمی‌کند. کاربست نظری پژوهشگر آن است که این حکمت هسته نخستین نظریه برچسب‌زنی، یعنی فاصله میان عمل واقعی و نام اجتماعی، را نشان می‌دهد، اما متن از مرحله بعدی فرایند، یعنی پذیرش هویت منحرف از سوی فرد و انحراف ثانویه، سخنی نمی‌گوید. ازاین‌رو، انطباق این حکمت با هسته برچسب‌زنی قوی، اما با فرایند کامل آن جزئی است.

حکایت روباه و شتر، انتساب ناروا و نبود تفتیش حال

در حکایت شانزدهم باب اول، دوستی از سعدی می‌خواهد که او را به خدمت دیوان بگمارد و سعدی با تمثیلی درباره خطر اتهام در دستگاه قدرت، او را برحذر می‌دارد:

کسی گفتش: چه آفت است که موجب مخافت است؟ گفتا: شنیده‌ام که شتر را به سخره می‌گیرند. گفت: ای سفیه! شتر را با تو چه مناسبت است و تو را بدو چه مشابهت؟ گفت: خاموش که اگر حسودان به غرض گویند شتر است و گرفتار آیم،

که را غم تخلیص من دارد تا تفتیش حال من کند؟ و تا تریاق از عراق آورده شود مارگزیده مرده بود. (گلستان، باب اول، حکایت ۱۶)

سعدی خود این تمثیل را بر وضع انسانی تطبیق می‌دهد: تو را هم چنین فضل است و دیانت و تقوی و امانت، امّا متعنّتان در کمین‌اند و مدّعیان گوشه‌نشین. در پایان حکایت نیز پیش‌بینی او تحقق می‌یابد و دوست درباره سرنوشت خود می‌گوید:

آن چنان که تو گفتی طایفه‌ای حسد بردند و به خیانتم منسوب کردند و ملک، دام ملکه، در کشف حقیقت آن استقصا نفرمود و یاران قدیم و دوستان حمیم از کلمهٔ حق خاموش شدند و صحبت دیرین فراموش کردند. (گلستان، باب اول، حکایت ۱۶)

این حکایت از روشن‌ترین شواهد برچسب‌زنی در گلستان است و از حکمت باب هشتم نیز یک گام فراتر می‌رود. در سطح دلالت متنی، سه عنصر صریح وجود دارد: نخست، برچسب (شتر است، به خیانتم منسوب کردند) از سوی گروهی صاحب‌غرض (حسودان به غرض، طایفه‌ای حسد بردند) ساخته می‌شود، نه از واقعیت عمل، دوم، برچسب به دستگاه رسمی راه می‌یابد و به گرفتاری می‌انجامد (گرفتار آیم)، سوم، نهاد قدرت حقیقت را نمی‌کاود (که را غم تخلیص من دارد تا تفتیش حال من کند؟؛ در کشف حقیقت آن استقصا نفرمود). در سطح برداشت تفسیری، پند سعدی احتیاط در نزدیک شدن به دستگاه قدرت است. در سطح کاربست نظری، حکایت هم واکنش اجتماعی را به‌عنوان سازنده انحراف (Becker, 1963) و هم نقش برچسب‌زنندگان صاحب‌منفعت را نشان می‌دهد، روباه شتر نیست، اما برچسب شتر برای گرفتاری او کافی است. از این جهت، انطباق این حکایت با نظریه برچسب‌زنی قوی است. محدودیت آن نیز روشن است: متن از درونی شدن برچسب و انحراف ثانویه سخن نمی‌گوید و پیامد برچسب را به آسیب بیرونی (گرفتاری و عزل) محدود می‌کند.

عابد طعنه‌خورده و محتسب درون خانه، حدود داوری غیررسمی و رسمی

نخستین حکایت باب دوم، موضع سعدی را در برابر برچسب‌زنی غیررسمی نشان می‌دهد:

یکی از بزرگان پارسایی را گفت: چه گویی در حقّ فلان عابد که دیگران در حقّ او به طعنه سخن‌ها گفته‌اند؟ گفت: بر ظاهرش عیب نمی‌بینم و در باطنش غیب نمی‌دانم. هر که را جامهٔ پارسا بینی / پارسا دان و نیک‌مرد انگار / ور ندانی که در نهادش چیست / محتسب را درون خانه چه کار؟ (گلستان، باب دوم، حکایت ۱)

در سطح دلالت متنی، دو گونه داوری از یکدیگر جدا شده‌اند: داوری غیررسمی دیگران که به طعنه سخن‌ها گفته‌اند، و داوری رسمی که در قالب محتسب، یعنی مأمور حسبه و نظارت بر اخلاق عمومی، تصویر شده است. پارسا هر دو را محدود می‌کند: داوری را به ظاهر مشهود منحصر می‌سازد و ورود محتسب به درون خانه را نفی می‌کند. در سطح برداشت تفسیری، این حکایت اندرزی اخلاقی درباره حسن ظن و پرهیز از تجسس است. در سطح کاربست نظری، حکایت از دو جهت با نظریه برچسب‌زنی پیوند دارد: نخست، از آن رو که طعنه‌های جمعی را فرایندی برای ساختن هویت منفی می‌بیند و از پیوستن به آن سر باز می‌زند، دوم، از آن رو که حدی برای گستره عمل برچسب‌زننده رسمی تعیین می‌کند. در عین حال، همین حکایت نشان می‌دهد که جامهٔ پارسا، یعنی یک نشانه منزلتی، مبنای داوری مثبت قرار می‌گیرد، و این همان کارکرد عنوان‌های منزلتی است که در چارچوب نظری از آن یاد شد: نشانه بیرونی، و نه عمل، داوری را جهت می‌دهد. انطباق این حکایت جزئی است؛ زیرا متن در پی توصیف فرایند ساخته شدن انحراف نیست، بلکه دستوری اخلاقی برای پرهیز از آن می‌دهد.

دزد و پارسا، واکنشی بدون انگ

دزدی به خانهٔ پارسایی در آمد؛ چندان که جست چیزی نیافت. دل‌تنگ شد. پارسا خبر شد. گلیمی که بر آن خفته بود در راه دزد انداخت تا محروم نشود. شنیدم که مردان راه خدای / دل دشمنان را نکردند تنگ (گلستان، باب دوم، حکایت ۴)

این حکایت، برخلاف دو نمونه پیشین، تصویر واکنشی است که برچسب نمی‌زند. در سطح دلالت متنی، پارسا از حضور دزد آگاه می‌شود، اما نه فریاد می‌زند، نه او را رسوا می‌کند و نه به مرجعی می‌سپارد؛ بلکه گلیم خود را بر سر راه او می‌اندازد. در سطح برداشت تفسیری، مقصود سعدی ستایش کرم و مدارای مردان راه خدای حتی با دشمن است و حکایت درباره

سیاست کیفری نیست. در سطح کاربست نظری، این واکنش را می‌توان با تمایز بریث‌ویت میان شرمساری انگ‌زننده و واکنشی که فرد را طرد نمی‌کند مقایسه کرد (Braithwaite, 1989): در اینجا برچسب دزد به‌صورت عمومی تثبیت نمی‌شود و فرد در موقعیتی قرار نمی‌گیرد که هویتش به این عنوان فروکاسته شود. اما این مقایسه کاملاً برداشت پژوهشگر است؛ حکایت از پیامد این رفتار برای دزد سخنی نمی‌گوید و نکوهش عمل او را نیز در بر ندارد، در حالی که الگوی بریث‌ویت بر نکوهش عمل همراه با پذیرش فرد استوار است. ازاین‌رو، انطباق آن تمثیلی است و ارزش آن در نشان دادن امکان واکنشی غیرانگ‌زننده در فرهنگ اخلاقی سعدی است.

هر که سلطان مرید او باشد، وابستگی داوری به جایگاه داور

حسن میمندی را گفتند: سلطان محمود چندین بندهٔ صاحب‌جمال دارد که هر یکی بدیع جهانی‌اند، چگونه افتاده است که با هیچ یک از ایشان میل و محبتی ندارد چنان‌که با ایاز که حسنی زیادتی ندارد؟ گفت: هر چه به دل فرو آید، در دیده نکو نماید. هر که سلطان مرید او باشد / گر همه بد کند نکو باشد / وان که را پادشه بیندازد / کسش از خیل‌خانه ننوازد (گلستان، باب پنجم، حکایت ۱)

در سطح دلالت متنی، سعدی صریحاً می‌گوید که ارزیابی رفتار (بد کند، نکو باشد) تابع نسبت فرد با سلطان است: همان رفتار، از کسی که مقبول قدرت است نیک و از کسی که رانده قدرت است ناپذیرفته شمرده می‌شود. در سطح برداشت تفسیری، موضوع حکایت محبت و مقبولیت در دربار است و نه جرم و کیفر. در سطح کاربست نظری، این گزاره با این ادعای بکر همسوست که منحرف شمرده شدن یک عمل به اینکه چه کسی آن را انجام داده و چه کسی درباره آن داوری می‌کند وابسته است (Becker, 1963)، و از این جهت، پیوندی میان برچسب‌زنی و نظریه تضاد برقرار می‌کند، زیرا داور در اینجا خود صاحب قدرت است. انطباق این حکایت جزئی است: نسبی بودن داوری در متن صریح است، اما زمینه آن جرم نیست و تعمیم آن به داوری کیفری، گام تفسیری پژوهشگر است.

قاضی و رشوه، برچسب رسمی در دست نهاد عدالت

در باب هشتم، سعدی با طنز تند، فساد قاضی را چنین بیان می‌کند:

همه کس را دندان به ترشی کند شود مگر قاضیان را که به شیرینی. قاضی چو به رشوت بخورد پنج خیار / ثابت کند از بهر تو ده خربزه‌زار. (گلستان، باب هشتم، حکمت ۱۰۵)

این حکمت از یک سو با نظریه تضاد و فساد نهادی ارتباط دارد، زیرا قدرت اقتصادی می‌تواند داوری رسمی را منحرف کند. اما از منظر برچسب‌زنی نیز اهمیت دارد، زیرا قاضی قدرت رسمی نام‌گذاری دارد. او می‌تواند حقی را ثابت یا ساقط کند، شخصی را صاحب حق یا بی‌حق بشمارد و درباره مسئولیت یا بی‌مسئولیتی افراد تصمیم بگیرد. وقتی این قدرت با رشوه آلوده شود، برچسب رسمی دیگر بازتاب عدالت نیست، بلکه محصول نابرابری و فساد است.

در نظریه برچسب‌زنی، نهادهای رسمی نقش مهمی در تثبیت هویت مجرمانه یا بی‌گناهی دارند. حکمت سعدی نشان می‌دهد که اگر نهاد داوری خود فاسد شود، نام‌گذاری رسمی می‌تواند ناعادلانه باشد. از این جهت، قاضی رشوه‌گیر فقط فردی خطاکار نیست؛ او با قدرت نام‌گذاری رسمی خود، واقعیت حقوقی را به سود صاحب رشوه دگرگون می‌کند. بنابراین، این حکمت پیوند میان برچسب‌زنی رسمی و نظریه تضاد را آشکار می‌سازد، هرچند تحلیل اصلی فساد نهادی آن در بخش تضاد ادامه می‌یابد.

جمع‌بندی بخش برچسب‌زنی: کدام عنوان‌ها برچسب‌اند؟

حکایت‌های این بخش نشان می‌دهد که تعمیم برچسب‌زنی به همه عنوان‌های اجتماعی گلستان نیازمند تفکیک است. دزد، شراب‌خوار (در حکمت ۸۱ باب هشتم)، خائن (در حکایت ۱۶ باب اول) و گرگ‌زاده (در حکایت ۴ باب اول) برچسب‌های

انحرافی به معنای دقیق‌اند. برچسب اخیر حتی پیش از ارتکاب هرگونه عملی از سوی جوان و صرفاً بر پایه تبار او (هر که بنیادش بد است) به او داده می‌شود و ازاین‌رو، نمونه‌ای از برچسبی است که می‌تواند به پایگاه کانونی تبدیل شود، هرچند متن نشان نمی‌دهد که این برچسب در بازگشت جوان به بزه مؤثر بوده باشد و چنین ادعایی فراتر از متن است. در مقابل، قاضی، محتسب، ملک و سلطان عنوان‌های منصبی‌اند و در این حکایت‌ها در جایگاه برچسب‌زننده ظاهر می‌شوند: قاضی با رشوه ثابت می‌کند، ملک در کشف حقیقت استقصا نمی‌کند، محتسب می‌خواهد به درون خانه راه یابد و مریدی سلطان بد را نکو می‌سازد. پارسا و درویش نیز عنوان‌های منزلتی‌اند که در حکایت نخست باب دوم، همچون جامهٔ پارسا، اعتبار می‌بخشند و داوری را به سود فرد جهت می‌دهند. بنابراین، تحلیل برچسب‌زنی در گلستان نه بر هر عنوان اجتماعی، بلکه بر نسبت میان این سه دسته استوار است: چه کسی، با کدام قدرت، کدام نام انحرافی را به چه کسی نسبت می‌دهد.

نظریه تضاد: قدرت، نابرابری و زیان اجتماعی

پادشاه ستمگر، وقتی نگهبان نظم، منشأ بی‌عدالتی می‌شود

در باب اول گلستان، سعدی حکایتی درباره یکی از ملوک عجم می‌آورد که بر مال رعیت دست تطاول دراز کرده است. این حکایت از روشن‌ترین نمونه‌های انطباق با نظریه تضاد است:

یکی را از ملوک عجم حکایت کنند که دستِ تطاول به مال رعیت دراز کرده بود و جور و اذیت آغاز کرده. تا به جایی که خلق از مکاید فعلش به جهان برفتند و از کربت جورش راه غربت گرفتند. چون رعیت کم شد، ارتفاع ولایت نقصان پذیرفت و خزانه تهی ماند و دشمنان زور آوردند. (گلستان، باب اول، حکایت ۶)

در این حکایت، مساله اصلی جرم خرد یا خطای فرد فرودست نیست، بلکه زیان ناشی از قدرت سیاسی است. پادشاه باید حافظ رعیت و نگهبان نظم باشد، اما خود به سرچشمه جور و اذیت تبدیل می‌شود. نتیجه ستم او فقط رنج اخلاقی نیست، آثار اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دارد: مردم مهاجرت می‌کنند، درآمد ولایت کم می‌شود، خزانه تهی می‌گردد و دشمنان قدرت می‌گیرند.

این حکایت به یکی از پرسش‌های نظریه تضاد نزدیک می‌شود. نظریه تضاد می‌پرسد چه کسانی از قدرت رسمی سود می‌برند و چه کسانی هزینه آن را می‌پردازند. در حکایت سعدی، رعیت هزینه زیانبار قدرت را تحمل می‌کند، در حالی که حاکم از جایگاه رسمی خود برای تعرض به اموال مردم استفاده می‌کند. مقصود از جرم قدرت در اینجا جرم به معنای فنی قانون معاصر نیست، بلکه رفتار زیانبار و عدالت‌ستیزی است که از موقعیت قدرت سرچشمه می‌گیرد.

سعدی با این حکایت نشان می‌دهد که نظم ظاهری حکومت اگر با عدالت همراه نباشد، خود به ضد نظم تبدیل می‌شود. با این حال، تفکیک سطوح نشان می‌دهد که این حکایت به‌تنهایی برای انطباق کامل با نظریه تضاد کافی نیست. در سطح دلالت متنی، سعدی ستم پادشاه و پیامدهای آن (کوچ مردم، کاهش درآمد، تهی شدن خزانه و چیرگی دشمنان) را گزارش می‌کند، اما هیچ‌جا رفتار پادشاه جرم نامیده نمی‌شود و هیچ واکنش کیفری یا قضایی نسبت به آن در متن نیست، تنها پیامد، زوال سیاسی خود پادشاه است. در سطح برداشت تفسیری، استدلال سعدی دوراندیشانه است: ستم به زیان خود حاکم تمام می‌شود. در سطح کاربست نظری، تنها محور (د)، یعنی منافع گروهی، به‌طور مستقیم در متن قابل ردیابی است، زیرا متن نشان می‌دهد که منفعت حاکم از راه زیان رعیت حاصل می‌شود، اما محورهای تعریف جرم، شکل‌گیری قاعده و اجرای گزینشی کیفر در این حکایت حضور ندارند. بنابراین، مفاهیمی مانند جرم قدرت، زیان ساختاری و جرم‌شناسی انتقادی در اینجا واژگان تحلیلی پژوهشگرند و نه گزاره‌های متن، و انطباق این حکایت با نظریه تضاد جزئی است. همین محدودیت نشان می‌دهد که برای تحلیل تضاد باید به حکایت‌هایی رجوع کرد که در آن‌ها خود تعریف و اجرای کیفر موضوع روایت است.

خانه رعیت و خزانه سلطان، نابرابری در توزیع زیان

نمونه دوم، حکایت معروفی است که در آن خانه رعیت در برابر خزانه سلطان قرار می‌گیرد:

غافلی را شنیدم که خانهٔ رعیت خراب کردی تا خزانهٔ سلطان آباد کند؛ بی‌خبر از قول حکیمان که گفته‌اند: هرکه خدای را بیازارد تا دل خلقی به دست آرد، خداوند همان خلق را بر او گمارد تا دمار از روزگارش برآرد. (گلستان، باب اول، حکایت ۲۰)

ادامه همین حکایت، سرانجام کارگزار ستمگر را چنین گزارش می‌کند:

باز آمدیم به حکایت وزیر غافل. ملک را ذمائم اخلاق او به قرائن معلوم شد، در شکنجه کشید و به انواع عقوبت بکشت. (گلستان، باب اول، حکایت ۲۰)

محل بحث در این حکایت کاملاً مشخص است: خانه رعیت و خزانه سلطان دو قطب نابرابرند. خانه، نماد امنیت، زندگی و حداقل آسایش مردم است؛ خزانه، نماد قدرت مالی دولت و منفعت حاکم. سعدی نشان می‌دهد که آبادانی خزانه اگر بر ویرانی خانه مردم بنا شود، نه عدالت است و نه سیاست پایدار.

از منظر نظریه تضاد، این حکایت درباره توزیع نابرابر زیان و منفعت است. گروه مسلط، یعنی سلطان و کارگزاران او، سود می‌برند و فرودستان، یعنی رعیت، زیان می‌بینند. قدرت می‌تواند این زیان را به نام مصلحت حکومت یا آبادانی خزانه توجیه کند، اما سعدی آن را از منظر اخلاق و عدالت نقد می‌کند. این حکایت بنابراین با نظریه تضاد از آن جهت منطبق است که نشان می‌دهد زیان اجتماعی گاه از بالا و از درون ساختار قدرت تولید می‌شود.

اهمیت جرم‌شناختی حکایت در این است که مفهوم جرم و زیان را از تخلف فردی فراتر می‌برد. اگر سیاست یا فرمان حکومتی زندگی مردم را ویران کند، حتی اگر در ظاهر با اقتدار رسمی انجام شود، از منظر عدالت کیفری و جرم‌شناسی انتقادی قابل نقد است. این نکته با نظریه تضاد و جرم‌شناسی فرهنگی همخوان است، زیرا هر دو تأکید می‌کنند که جرم، انحراف و عدالت در شبکه‌ای از معنا، منزلت و قدرت فهمیده می‌شوند (Ferrell, Hayward & Young, 2015).

پایان حکایت، تحلیل را از نقد اخلاقی فراتر می‌برد و به محور (ج)، یعنی اجرای کیفر، می‌رساند. در سطح دلالت متنی، ویران کردن خانه رعیت تا زمانی که در خدمت خزانه سلطان است کیفری ندارد و تنها هنگامی که ملک را ذمائم اخلاق او به قرائن معلوم شد، وزیر مجازات می‌شود؛ آن هم نه از راه دادرسی، بلکه با شکنجه و انواع عقوبت. در سطح برداشت تفسیری، سعدی این سرانجام را مکافات ستم و تأیید سخن حکیمان می‌داند. در سطح کاربست نظری، می‌توان گفت که در جهان این حکایت، هم تعریف رفتار زیان‌بار به‌عنوان رفتار درخور کیفر و هم اجرای کیفر، در اختیار صاحب قدرت است: همان رفتار، تا وقتی به سود خزانه است تحمل می‌شود و وقتی سلطان آن را ناروا بداند، با کیفری بیرون از هر قاعده پاسخ می‌گیرد. کیفر نیز بر کارگزار فرود می‌آید، نه بر سیاستی که از ویرانی خانه رعیت سود برده است. این برداشت، که به گزاره کوئینی درباره نقش صاحبان قدرت در به‌کارگیری تعریف‌های کیفری نزدیک است (Quinney, 1970)، تحلیل پژوهشگر است و سعدی خود آن را صورت‌بندی نکرده است؛ با این حال، اجزای آن در دلالت متنی حکایت حاضرند و ازاین‌رو، انطباق این حکایت با محورهای (ج) و (د) قوی ارزیابی می‌شود.

نوشیروان و نمک، تبدیل رفتار قدرت به رسم

حکایت نوزدهم باب اول، روشن‌ترین شاهد گلستان برای محور (ب)، یعنی شکل‌گیری قاعده از رفتار صاحبان قدرت، است:

آورده‌اند که نوشین‌روان عادل را در شکارگاهی صید کباب کردند و نمک نبود. غلامی به روستا رفت تا نمک آرد. نوشیروان گفت: نمک به قیمت بستان تا رسمی نشود و ده خراب نگردد. گفتند: از این قدر چه خلل آید؟ گفت: بنیاد ظلم در جهان اوّل اندکی بوده است، هر که آمد بر او مزیدی کرده تا بدین غایت رسیده. اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبی / برآورند غلامان او درخت از بیخ / به پنج بیضه که سلطان ستم روا دارد / زنند لشکریانش هزار مرغ به سیخ (گلستان، باب اول، حکایت ۱۹)

در سطح دلالت متنی، سعدی سه حلقه را صریحاً به هم پیوند می‌دهد: رفتار کوچک صاحب قدرت (گرفتن نمک بی‌بها)، تبدیل آن به رسم، و افزایش آن به دست زیردستان (هر که آمد بر او مزیدی کرده؛ غلامان، لشکریان). نکته مهم آن است

که در متن، همان عمل، یعنی برداشتن مال روستایی بی‌پرداخت بها، اگر از سوی شاه و کارگزارانش سر بزند رسم نامیده می‌شود، نه دزدی. در سطح برداشت تفسیری، پیام سعدی اندرز به حاکم عادل برای خویشتن‌داری است. در سطح کاربست نظری، این حکایت به محور اصلی نظریه تضاد نزدیک است: مرز میان رسم پذیرفته و تعدی ناپذیرفته را رفتار صاحبان قدرت ترسیم می‌کند و قواعدی که از این رفتار زاده می‌شوند، بازتاب منافع آنان است (Quinney, 1970)؛ و تشدید پنج بیضه به هزار مرغ در دست لشکریان، به فاصله میان قاعده و عمل کارگزاران اجرایی شباهت دارد که چمبلیس و سیدمن از آن با عنوان قانون در عمل یاد می‌کنند (Chambliss & Seidman, 1971). انطباق این حکایت با محور شکل‌گیری قاعده قوی است. محدودیت آن این است که راه‌حل سعدی خویشتن‌داری شاه عادل است، نه دگرگونی ساختار قدرت؛ نقد ساختاری، افزوده نظریه است و نه متن.

دزد و گدا، کیفر بزه خرد فرودستان

دزدی گدایی را گفت: شرم نداری که دست از برای جوی سیم پیش هر لئیم دراز می‌کنی؟ گفت: دست دراز از پی یک حبّه سیم / به که ببرند به دانگی و نیم (گلستان، باب سوم، حکایت ۲۶)

در سطح دلالت متنی، این حکایت نشان می‌دهد که برای بزه خرد فرودستان، کیفری سخت و شناخته‌شده وجود دارد: دست دزد به دانگی و نیم، یعنی برای مقداری ناچیز، بریده می‌شود. در سطح برداشت تفسیری، حکایت در باب فضیلت قناعت آمده و پیام آن ترجیح خواری گدایی بر خطر دزدی است. در سطح کاربست نظری، اهمیت این حکایت زمانی آشکار می‌شود که در کنار حکایت‌های ۶، ۱۹ و ۲۰ باب اول قرار گیرد: در جهان گلستان، دزدی فرودست برای مبلغی ناچیز با بریدن دست پاسخ می‌گیرد، اما تطاول شاه به مال رعیت، هزار مرغ لشکریان و ویران کردن خانه رعیت برای خزانه، در هیچ‌یک از این حکایت‌ها با کیفری قانونی روبه‌رو نمی‌شود و در بهترین حالت، با زوال سیاسی یا خشم شخصی سلطان پاسخ می‌گیرد. این همان توزیع نابرابر کیفر است که نظریه تضاد بر آن تأکید می‌کند (Quinney, 1970; Turk, 1969). باید تصریح کرد که این مقایسه را سعدی انجام نداده و حاصل کنار هم نهادن حکایت‌ها از سوی پژوهشگر است، ازاین‌رو، انطباق این حکایت به‌تنهایی جزئی است، اما در کنار حکایت‌های یادشده شاهدی قابل اعتنا برای محور اجرای گزینشی کیفر فراهم می‌کند.

قاضی همدان، قاعده کیفر و معافیت صاحب منزلت

در حکایت بیستم باب پنجم، قاضی همدان که خود متولی اجرای شرع است، در حال مستی و همراه شاهدی، به دست پادشاه گرفتار می‌شود:

شنیدم که سحرگاهی با تنی چند خاصان به بالین قاضی فراز آمد. شمع را دید ایستاده و شاهد نشسته و می ریخته و قدح شکسته و قاضی در خواب مستی بی‌خبر از ملک هستی. (گلستان، باب پنجم، حکایت ۲۰)

پادشاه نخست قاعده کیفر را صریحاً بیان می‌کند. خطاب به قاضی می‌گوید: تو را با وجود چنین منکری که ظاهر شد، سبیل خلاص صورت نبندد و در پاسخ به سخن‌پردازی او می‌افزاید:

این لطیفهٔ بدیع آوردی و این نکتهٔ غریب گفتی، ولیکن محال عقل است و خلاف شرع که تو را فضل و بلاغت امروز از چنگ عقوبت من رهایی دهد. مصلحت آن بینم که تو را از قلعه به زیر اندازم تا دیگران نصیحت پذیرند و عبرت گیرند. (گلستان، باب پنجم، حکایت ۲۰)

قاضی در پاسخ، با ظرافتی دیگر از پادشاه می‌خواهد که دیگری را از قلعه بیندازد تا او عبرت گیرد، و حکایت چنین پایان می‌یابد: ملک را خنده گرفت و به عفو از خطای او در گذشت و به کسانی که به کشتن او اشارت می‌کردند گفت: هر که حمّال عیب خویشتنید / طعنه بر عیب دیگران مزنید.

این حکایت شاید روشن‌ترین نمونه محور (ج) در گلستان باشد، زیرا قاعده و نقض آن، هر دو، در دلالت متنی حاضرند. در سطح دلالت متنی، پادشاه خود منطق بازدارندگی عام را بیان می‌کند (تا دیگران نصیحت پذیرند و عبرت گیرند) و حتی

تصریح می کند که رهایی به سبب فضل و بلاغت، محال عقل و خلاف شرع است، اما سرانجام، قاضی دقیقاً به سبب همان ظرافت کلام و با خنده پادشاه بخشوده می‌شود. مجرم نیز نه فردی فرودست، بلکه کارگزار خود نظام قضایی است. در سطح برداشت تفسیری، پیام سعدی اخلاقی و ناظر به مدارا و پرهیز از عیب‌جویی است و او این عفو را می‌ستاید. در سطح کاربست نظری، حکایت نشان می‌دهد که اجرای کیفر به سرمایه‌های فرهنگی و منزلتی مجرم (دانش، بلاغت و جایگاه) و به اراده شخصی صاحب قدرت وابسته است، یعنی همان اجرای گزینشی که ترک آن را از مؤلفه‌های فرایند جرم‌انگاری می‌داند (Turk, ۱۹۶۹). مقایسه این عفو با بریده شدن دست دزد به دانگی و نیم در حکایت پیشین، تصویر توزیع نابرابر کیفر را کامل‌تر می کند. با این حال، ارزیابی انتقادی این عفو برداشت پژوهشگر است و با ارزش‌گذاری مثبت خود سعدی تفاوت دارد؛ انطباق حکایت با محور اجرای گزینشی کیفر، در سطح دلالت متنی، قوی است.

بازگشت به حکمت قاضی و رشوه، تعریف حق به سود صاحب مال

حکمت ۱۰۵ باب هشتم که در بخش برچسب‌زنی از حیث قدرت نام‌گذاری رسمی بررسی شد، از منظر نظریه تضاد نیز محور (الف)، یعنی تعریف جرم و حق، را نشان می‌دهد. در سطح دلالت متنی، عبارت قاضی چو به رشوت بخورد پنج خیار / ثابت کند از بهر تو ده خربزه‌زار می‌گوید که آنچه در دادگاه ثابت می‌شود، تابع پرداخت است، یعنی حقیقت حقوقی بر پایه توان مالی طرف دعوا تعریف می‌شود. در سطح برداشت تفسیری، این عبارت طنزی اخلاقی در نکوهش قاضیان رشوه‌خوار است. در سطح کاربست نظری، این حکمت با گزاره کوئینی درباره نقش گروه‌های برخوردار در اجرا و به‌کارگیری تعریف‌های حقوقی همخوان است (Quinney, 1970)، اما متن از فساد فردی قاضی سخن می‌گوید و نشان نمی‌دهد که این فساد الگویی نهادی یا طبقاتی است. ازاین‌رو، تعبیر فساد نهادی در اینجا تعمیم تحلیلی پژوهشگر است و انطباق این حکمت با نظریه تضاد جزئی ارزیابی می‌شود.

در جمع‌بندی بخش تضاد، می‌توان گفت حکایت‌های این بخش در دو سطح با نظریه تضاد پیوند دارند. حکایت ملوک عجم (باب اول، حکایت ۶) در سطح نقد اخلاقی و دوراندیشانه قدرت باقی می‌ماند و تنها محور منافع گروهی را نشان می‌دهد؛ اما حکایت‌های نوشیروان و نمک (باب اول، حکایت ۱۹)، خانه رعیت (باب اول، حکایت ۲۰)، دزد و گدا (باب سوم، حکایت ۲۶) و قاضی همدان (باب پنجم، حکایت ۲۰) به ترتیب شکل‌گیری قاعده از رفتار قدرت، وابستگی کیفر به اراده صاحب قدرت، کیفر سخت بزه خرد فرودستان و معافیت صاحبان منزلت از کیفر را در دلالت متنی خود دارند. بنابراین، آنچه گلستان را به نظریه تضاد پیوند می‌دهد، صرف نکوهش حاکم ستمگر نیست، بلکه تصویری است که از نسبت قدرت با تعریف، ساختن و اجرای کیفر به دست می‌دهد.

بحث و جمع‌بندی تحلیلی

تحلیل نظریه‌محور حکایت‌های منتخب نشان می‌دهد که گلستان سعدی را نباید متن جرم‌شناسی دانست، اما نمی‌توان ظرفیت جرم‌شناختی برخی حکایت‌های آن را نیز نادیده گرفت. جدول ۲ نتیجه تحلیل سه‌سطحی هر متن و میزان انطباق آن را خلاصه می کند.

جدول ۲. خلاصه تحلیل سه‌سطحی متون منتخب و میزان انطباق آن‌ها با نظریه‌ها

متن و محل	دلالت متنی	برداشت تفسیری (افق سعدی)	کاربست نظری (برداشت پژوهشگر)	میزان انطباق
تمثیل گل خوش‌بوی (دیباچه)	گل بوی خوش را از با گل نشستن دارد	کمال از مصاحبت کاملان	گزاره عام آموختنی بودن رفتار	تمثیلی
دزدان عرب (ب ۱، ح ۴)	پیوستن به اوباش محلت و عقد موافقت پس از تربیت درباری	عاقبت گرگ‌زاده گرگ شود (ذات‌گرایی)	گروه صمیمی بزهکار، تقدم همنشینی، نبود تعریف‌های مخالف بزه	قوی
حکمت ۸۱ (ب ۸)، لایه نخست	طبیعت ایشان در او اثر کند	پرهیز از بدان	سرایت خوی، نه یادگیری تعریف‌ها	جزئی
حکمت ۸۱ (ب ۸)، لایه دوم	متهم گردد، منسوب شود	حفظ آبرو با پرهیز از بدان	فاصله عمل و برچسب؛ بدون انحراف ثانویه	قوی (هسته) / جزئی (فرایند)
روباه و شتر (ب ۱، ح ۱۶)	حسودان به غرض گویند شتر است؛ استقصا نفرمود	احتیاط در خدمت دیوان	برچسب‌زنندگان صاحب‌منفعت و نبود رسیدگی	قوی
عابد طعنه‌خورده (ب ۲، ح ۱)	به طعنه سخن‌ها گفته‌اند؛ محتسب را درون خانه چه کار؟	حسن ظن و پرهیز از تجسس	محدود کردن برچسب‌زنی غیررسمی و رسمی؛ نشانه منزلتی	جزئی
دزد و پارسا (ب ۲، ح ۴)	انداختن گلیم بر سر راه دزد	کرم و مدارا با دشمن	واکنش غیرانگ‌زننده	تمثیلی
هر که سلطان مرید او باشد (ب ۵، ح ۱)	بد و نکو تابع نسبت با سلطان	مقبولیت در دربار	نسبی بودن داوری و قدرت داور	جزئی
قاضی و رشوه (ب ۸، حکمت ۱۰۵)	ثابت کند از بهر تو ده خربزه‌زار	نکوهش قاضی رشوه‌خوار	نام‌گذاری رسمی و تعریف حق به سود صاحب مال	جزئی
ملوک عجم (ب ۱، ح ۶)	تطاول به مال رعیت و زوال ولایت؛ بدون واکنش کیفری	ستم به زیان خود حاکم است	منافع گروهی؛ جرم قدرت واژه پژوهشگر است	جزئی
نوشیروان و نمک (ب ۱، ح ۱۹)	تا رسمی نشود؛ هزار مرغ لشکریان	خویشتن‌داری حاکم عادل	شکل‌گیری قاعده از رفتار قدرت؛ قانون در عمل	قوی
خانه رعیت (ب ۱، ح ۲۰)	ویرانی خانه رعیت برای خزانه؛ کیفر وزیر با شکنجه	مکافات ستم	وابستگی تعریف و اجرای کیفر به صاحب قدرت	قوی
دزد و گدا (ب ۳، ح ۲۶)	بریدن دست به دانگی و نیم	فضیلت قناعت	کیفر سخت بزه خرد فرودستان (در مقایسه با حکایت‌های باب اول)	جزئی
قاضی همدان (ب ۵، ح ۲۰)	قاعده خلاف شرع بیان و سپس با خنده شاه نقض می‌شود	مدارا و پرهیز از عیب‌جویی	اجرای گزینشی کیفر و معافیت صاحب منزلت	قوی

ب = باب؛ ح = حکایت.

در بخش همنشینی افتراقی، تحلیل نشان داد که باید میان باور اخلاقی سعدی به اثر همنشین و نظریه علمی ساترلند تمایز نهاد. تمثیل گل خوش‌بوی (دیباچه) و لایه نخست حکمت ۸۱ باب هشتم، تصویر سرایت خوی را بازتاب می‌دهند و انطباق آن‌ها با نظریه تمثیلی یا جزئی است؛ اما حکایت دزدان عرب (باب اول، حکایت ۴)، با گزارش پیوستن جوان به طایفهٔ اوباش محلّت و بستن عقد موافقت، داده‌ای روایی فراهم می‌کند که با سازوکار یادگیری در گروه صمیمی منطبق است؛ هرچند نتیجه‌گیری صریح راوی ذات‌گرایانه است.

در بخش برچسب‌زنی، حکمت متهم گردد و منسوب شود (باب هشتم، حکمت ۸۱) و حکایت روباه و شتر (باب اول، حکایت ۱۶) روشن‌ترین نمونه‌ها بودند. در نخستین، جامعه بر پایه همنشینی یا مکان حضور، عملی را به فرد نسبت می‌دهد که مرتکب نشده است، و در دومی، گروهی صاحب‌غرض برچسب می‌سازند و نهاد قدرت بی‌آنکه تفتیش حال کند، آن را می‌پذیرد. حکایت‌های عابد طعنه‌خورده (باب دوم، حکایت ۱)، دزد و پارسا (باب دوم، حکایت ۴) و هر که سلطان مرید او باشد (باب پنجم، حکایت ۱) نیز به ترتیب حدود داوری، امکان واکنش غیرانگ‌زننده و وابستگی داوری به جایگاه داور را

نشان دادند. در هیچ‌یک از این متون، مرحله انحراف ثانویه بازنمایی نشده است و این مهم‌ترین مرز انطباق گلستان با نظریه برچسب‌زنی است.

در بخش تضاد، تحلیل نشان داد که نقد سعدی بر پادشاه ستمگر (باب اول، حکایت ۶) به‌تنهایی در سطح نقد اخلاقی قدرت باقی می‌ماند. پیوند واقعی گلستان با نظریه تضاد در حکایت‌هایی است که به تبدیل رفتار قدرت به رسم (باب اول، حکایت ۱۹)، وابستگی کیفر به اراده سلطان (باب اول، حکایت ۲۰)، کیفر سخت بزه خرد فرودستان (باب سوم، حکایت ۲۶) و معافیت صاحبان منزلت از کیفر (باب پنجم، حکایت ۲۰) می‌پردازند. در عین حال، مفاهیمی مانند جرم قدرت، زیان ساختاری و فساد نهادی در این تحلیل، ابزار مفهومی پژوهشگرند و در متن سعدی به‌صراحت وجود ندارند.

در نهایت، گلستان می‌تواند برای آموزش جرم‌شناسی و حقوق کیفری ارزش فرهنگی داشته باشد؛ زیرا مفاهیم انتزاعی مانند همنشینی افتراقی، برچسب‌زنی و تضاد را در قالب حکایت، شخصیت، موقعیت اخلاقی و زبان بومی قابل لمس می‌سازد. اما این ارزش فقط زمانی حفظ می‌شود که تحلیل به متن وفادار بماند، زمینه تاریخی سعدی را نادیده نگیرد و نظریه‌های مدرن را بر نیت تاریخی نویسنده تحمیل نکند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف پاسخ به این پرسش انجام شد که حکایات منتخب گلستان سعدی، در چه مواردی و با چه محدودیت‌هایی، در پرتو نظریه‌های همنشینی افتراقی، برچسب‌زنی و تضاد قابلیت تحلیل جرم‌شناختی دارند. یافته‌های پژوهش نشان داد که این قابلیت وجود دارد، اما نه به‌صورت مطلق، مستقیم یا تاریخی، بلکه به‌صورت تفسیری، متن‌محور و محدود به ظرفیت معنایی حکایت‌ها. گلستان متن جرم‌شناسی نیست و سعدی را نیز نمی‌توان جرم‌شناس یا نظریه‌پرداز جرم‌شناسی مدرن دانست، بااین‌حال، برخی حکایت‌های این اثر، لایه‌هایی از قدرت، تربیت، همنشینی، فقر، فساد، منزلت اجتماعی و داوری جمعی را چنان بازنمایی می‌کنند که برای تحلیل جرم‌شناختی و حقوقی قابل تأمل‌اند.

در محور همنشینی افتراقی، نتیجه پژوهش آن است که از سه متن بررسی‌شده، تنها حکایت طایفه دزدان عرب (باب اول، حکایت ۴) انطباقی قوی با نظریه ساترلند دارد، زیرا متن آن از تقدم همنشینی بزهکارانه در کودکی، تربیتی که به آداب درباری محدود ماند، و پیوستن دوباره جوان به گروهی صمیمی و بزهکار (طایفهٔ اوباش محلّت که با او عقد موافقت بستند) خبر می‌دهد. در مقابل، تمثیل گل خوش‌بوی (دیباچه) و بخش نخست حکمت ۸۱ باب هشتم، بیانگر باور اخلاقی سعدی به سرایت خوی همنشین‌اند و نمی‌توان آن‌ها را شاهد نظریه علمی یادگیری تعریف‌های مساعد به بزه دانست. بنابراین، سهم گلستان در این محور، نه پیش‌بینی نظریه ساترلند، بلکه فراهم کردن داده‌های روایی است که با تحلیل نظری قابل تفسیرند، حتی آنجا که نتیجه‌گیری خود راوی (عاقبت گرگ‌زاده گرگ شود) در جهت مخالف است.

در محور برچسب‌زنی، روشن‌ترین شواهد، حکمت ۸۱ باب هشتم (متهم گردد، منسوب شود) و حکایت روباه و شتر (باب اول، حکایت ۱۶: اگر حسودان به غرض گویند شتر است و گرفتار آیم و به خیانتم منسوب کردند و ملک در کشف حقیقت آن استقصا نفرمود) هستند که فاصله میان عمل واقعی و نام اجتماعی و نقش برچسب‌زنندگان صاحب‌منفعت را نشان می‌دهند. حکایت نخست باب دوم (طعنه بر عابد و محتسب را درون خانه چه کار؟) حدود داوری غیررسمی و رسمی را ترسیم می‌کند، حکایت چهارم باب دوم (دزد و پارسا) تصویری از واکنش غیرانگ‌زننده به دست می‌دهد و حکایت نخست باب پنجم (هر که سلطان مرید او باشد / گر همه بد کند نکو باشد) وابستگی داوری به جایگاه داور را آشکار می‌سازد. پژوهش همچنین نشان داد که عنوان‌هایی چون قاضی، پادشاه، دزد و درویش کارکرد یکسانی ندارند: عنوان‌های منصبی جایگاه برچسب‌زننده را نشان می‌دهند، عنوان‌های انحرافی (دزد، خائن، شراب‌خوار و گرگ‌زاده) برچسب به معنای دقیق‌اند و عنوان‌های منزلتی (پارسا و درویش) نشانه اعتبار یا بی‌اعتباری‌اند. مرز اصلی انطباق در این محور آن است که گلستان از درونی شدن برچسب و انحراف ثانویه سخن نمی‌گوید.

در محور تضاد، نتیجه پژوهش آن است که نقد اخلاقی سعدی بر پادشاه ستمگر (باب اول، حکایت ۶) به‌تنهایی برای انطباق با نظریه تضاد کافی نیست و این حکایت فقط محور منافع گروهی را نشان می‌دهد. پیوند گلستان با نظریه تضاد در چهار حکایت دیگر

روشن‌تر است: حکایت نوشیروان و نمک (باب اول، حکایت ۱۹) نشان می‌دهد که رفتار کوچک صاحب قدرت به رسم بدل می‌شود و در دست زیردستان افزایش می‌یابد، حکایت خانه رعیت (باب اول، حکایت ۲۰) نشان می‌دهد که تعریف رفتار زیان‌بار به‌عنوان رفتار درخور کیفر و اجرای آن، هر دو به اراده سلطان وابسته است؛ حکایت دزد و گدا (باب سوم، حکایت ۲۶) کیفر سخت بزه خرد فرودستان را گزارش می‌کند؛ و حکایت قاضی همدان (باب پنجم، حکایت ۲۰) نشان می‌دهد که حتی قاعده‌ای که پادشاه خود نقض آن را خلاف شرع خوانده، در برابر بلاغت و منزلت مجرم کنار می‌رود. مفهوم جرم قدرت و تعبیرهایی چون زیان ساختاری و فساد نهادی در این پژوهش، ابزارهای تحلیلی پژوهشگرند و به سعدی نسبت داده نمی‌شوند.

بنابراین، نتیجه پژوهش صرفاً این نیست که برخی حکایت‌های گلستان با مفاهیم جرم‌شناسی هم‌خوانی دارند، بلکه نتیجه دقیق‌تر آن است که هر نظریه، در برابر حکایت‌های خاص و در محدوده‌ای مشخص، بخشی از معنای متن را روشن می‌کند.

نظریه تضاد برای تحلیل قدرت، ستم و نابرابری، نظریه همنشینی افتراقی برای فهم اثر معاشرت، تربیت و محیط؛ و نظریه برچسب‌زنی برای توضیح نام اجتماعی، اتهام، انگ و داوری جمعی کارکرد تفسیری دارند. این تفکیک نظری، پژوهش را از کلی‌گویی دور می‌کند و نشان می‌دهد که تحلیل جرم‌شناختی گلستان فقط زمانی اعتبار علمی دارد که متن حکایت ذکر شود، محل بحث دقیقاً مشخص باشد و نظریه به اندازه ظرفیت متن به کار رود.

از منظر حقوق کیفری و جرم‌شناسی، اهمیت پژوهش در آن است که گلستان را نه منبعی برای استنباط قانون، بلکه منبعی فرهنگی برای فهم برخی مسائل بنیادین عدالت، قدرت، مسئولیت، داوری اجتماعی و کنترل غیررسمی می‌داند. مفاهیمی مانند جرم قدرت، فساد نهادی، عدالت طبقاتی، اثر همنشینی و برچسب اجتماعی در این پژوهش به سعدی نسبت داده نشده‌اند، بلکه به‌عنوان ابزارهایی تحلیلی برای فهم برخی لایه‌های اجتماعی و حقوقی حکایت‌های او به کار رفته‌اند. بدین‌ترتیب، پژوهش نشان می‌دهد که ادبیات کلاسیک فارسی می‌تواند در آموزش و تبیین مفاهیم جرم‌شناسی، به‌ویژه در پیوند با فرهنگ، اخلاق و جامعه، نقشی توضیحی و میان‌رشته‌ای ایفا کند.

همچنین پژوهش روشن ساخت که برخی مضامین گلستان، مانند اثر همنشینی، نقش نام و شهرت، و داوری جمعی، با وجود تعلق به جهان سنتی سعدی، همچنان برای فهم محتاطانه برخی مسائل معاصر قابل استفاده‌اند. البته این امر به معنای نسبت دادن مفاهیم جدید به سعدی نیست، بلکه نشان می‌دهد اصل اثرپذیری انسان از محیط ارتباطی، نگاه دیگران و قدرت نام‌گذاری، در حکایت‌های او حضوری برجسته دارد. ازاین‌رو، می‌توان این مضامین را با رعایت مرزهای روش‌شناختی، در گفت‌وگو با برخی صورت‌های معاصر یادگیری اجتماعی و برچسب‌زنی نیز به کار گرفت.

محدودیت اصلی پژوهش آن است که همه حکایت‌های گلستان را به‌تفصیل تحلیل نکرده و بر نمونه‌های منتخب و هدفمند تکیه داشته است. همچنین شماره‌گذاری حکایت‌ها و برخی ضبط‌ها در تصحیح‌های گوناگون گلستان تفاوت‌هایی دارد که ممکن است در ارجاع دقیق به محل متن اثر بگذارد. افزون بر این، تحلیل حاضر ماهیتی کیفی و تفسیری دارد و نتایج آن ادعای تعمیم آماری ندارد. کاربرد نظریه‌های مدرن جرم‌شناسی در تحلیل متن کلاسیک نیز همواره با خطر تحمیل مفاهیم جدید بر متن قدیم همراه است. این پژوهش کوشیده است با تفکیک میان معنای ادبی ـ اخلاقی حکایت، برداشت تفسیری و کاربرد نظریه جرم‌شناسی، این خطر را کاهش دهد.

در نهایت، ارزش تحلیل جرم‌شناختی گلستان در آن نیست که سعدی را جرم‌شناس معرفی کند، بلکه در آن است که نشان دهد حکایت‌های او می‌توانند برخی مفاهیم جرم‌شناسی و حقوق کیفری را در بستری روایی، اخلاقی و فرهنگی فهم‌پذیرتر سازند. عدالت در گلستان صرفاً مساله مجازات یا داوری رسمی نیست؛ بلکه با خرد، انصاف، شناخت زمینه، نقد قدرت و توجه به اثر جامعه بر رفتار انسان پیوند دارد. همین ویژگی سبب می‌شود که این اثر، با رعایت مرزهای روش‌شناختی، همچنان ظرفیت تحلیل میان‌رشته‌ای در گفت‌وگوی میان ادبیات کلاسیک فارسی، جرم‌شناسی و عدالت کیفری را حفظ کند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسنده در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده به تنهایی مسئول مفهوم‌پردازی، نگارش و بازبینی مقاله است.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسنده، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسنده این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

References

Afshar, M., & Mohseni, F. (2019). Criminological analysis of Saadi's works in the domain of juvenile deviance. *Interdisciplinary Literary Research, 1*(2), 1–27. [In Persian] https://doi.org/10.30465/lir.2020.4625

Akers, R. L. (1998). *Social learning and social structure: A general theory of crime and deviance*. Northeastern University Press.

Alaei, R., Alaei Kharayem, S., & Veiskarami, H. A. (2018). A critique of Saadi's Golestan from the perspective of Bandura's social cognitive theory. *Research in Contemporary World Literature, 23*(2), 461–484. [In Persian] https://doi.org/10.22059/jor.2018.114379.1141

Ardabili, M. A. (2025). *General criminal law* (Vol. 1). Mizan. [In Persian]

Babaei, H., Ahangaran, M. R., & Ghayoumzadeh, M. (2019). Theoretical foundations of the public execution of punishments from the perspective of criminal sociology: A study of the labeling theory. *Iranian and International Comparative Legal Research*, (46), 257–284. [In Persian]

Bani-Asadi, Z., Fazeli, N. S., & Enteshari, F. (2024). Interactionist and differential theories and their manifestations from the perspective of jurisprudence and Iran's criminal policy. *Comparative Criminal Jurisprudence, 4*(4). [In Persian] https://doi.org/10.22034/jccj.2024.459235.1568

Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press.

Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame and reintegration*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511804618

Chambliss, W. J., & Seidman, R. B. (1971). *Law, order, and power*. Addison-Wesley.

Dabashi, H. (2025). A reflection on Saadi's views on the influence of education. *Saadi Studies*, (31), 127–150. [In Persian]

Daryaei, M. A., Rahmat, M. R., & Sadeghzadeh, M. (2025). Gulistan of Saadi's approach to the role of friends and peers in the commission of crime. *Treasury of Persian Language and Literature, 3*(3), 1–17. [In Persian]

Dehkhoda, A. A. (n.d.). *Dehkhoda dictionary* (s.v. moasherat). University of Tehran Press. [In Persian]

Eshaghi, M. (2022). The judicial system and legal thought in Saadi's discourse. *Public Law Studies Quarterly, 52*(4), 1739–1755. [In Persian] https://doi.org/10.22059/jplsq.2020.283203.2039

Farzi Houri, S. (2025). An analysis of criminological behaviors in Saadi's Golestan. *Strategic Studies in Humanities and Islamic Sciences*, (76), 321–331. [In Persian]

Ferrell, J., Hayward, K., & Young, J. (2015). *Cultural criminology: An invitation* (2nd ed.). SAGE.

Ghorbanian, S. (2021). A critique of rulers' power in Saadi's Golestan and Bustan. *Studies in Islamic Humanities*, (25), 72–86. [In Persian]

Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. Prentice-Hall.

Kalamzadeh Eshratabad, M., & Hasani, J. (2019). Exploring the reflection of developmental and critical criminology theories in Saadi's Golestan and Bustan. *Ghanoonyar International Quarterly, 3*(12), 527–550. [In Persian]

Lemert, E. M. (1967). *Human deviance, social problems and social control*. Prentice-Hall.

Moein, M. (n.d.). *Moein Persian dictionary* (s.v. ang). Amir Kabir. [In Persian]

Nasrollahi, Y. (2017). Justice and fair judgment in Saadi's Bustan. *Citizenship Rights Studies Quarterly, 1*(4), 335–380. [In Persian]

Nikoomanesh, A., & Abbasnejad Banehmir, S. S. (2018). The position of the jurisprudential rule of fairness (insaf) in Saadi's Golestan. *Persian Language Studies, 1*(2), 101–120. [In Persian]

Quinney, R. (1970). *The social reality of crime*. Little, Brown.

Rahmatifar, S. (2024). Saadi's theory of justice. *Legal Studies, 16*(2), 191–228. [In Persian] https://doi.org/10.22099/jls.2024.44895.4821

Rostami, H., & Molabeigi, A. (2017). Criminological readings of Saadi's works (with emphasis on Golestan and Bustan). *Legal Research Quarterly, 20*(77), 229–263. [In Persian]

Saadi Shirazi, M. (2025). *Golestan* (G. H. Yousefi, Ed.). Kharazmi. [In Persian]

Sutherland, E. H. (1947). *Principles of criminology* (4th ed.). J. B. Lippincott.

Turk, A. T. (1969). *Criminality and legal order*. Rand McNally.

Yousefi, G. H. (2025). *Introduction and annotations on Saadi's Golestan*. Kharazmi. [In Persian]

Zahirinav, B., & Pakmehr, O. (2008). Saadi's political and governmental thought in Bustan and Golestan. *Journal of Humanities of Shahid Beheshti University*, (58), 99–122. [In Persian]

Zarrinkoub, A. (1999). *Saadi's pleasant discourse: On the life and thought of Saadi*. Sokhan. [In Persian]